

Міністерство охорони здоров'я України
Львівський національний фармацевтичний університет
імені Данила Галицького
Кафедра українознавства

Наталія Гірна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

конспект **лекцій** з основної дисципліни
для підготовки фахівців другого (магістерського)
рівня вищої освіти
галузі знань 22 «Охорона здоров'я»
спеціальності 221 «**СТОМАТОЛОГІЯ**»

ЛЬВІВ – 2023

Міністерство охорони здоров'я України
Львівський національний фармацевтичний університет
імені Данила Галицького
Кафедра українознавства

Наталія Гірна

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ОСНОВНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
для підготовки фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти
галузі знань 22 «Охорона здоров'я»
спеціальності 221 «Стоматологія»

Обговорено та ухвалено на засіданні
методичної комісії кафедри українознавства
(протокол № 1 від 31 серпня 2023 року)

Затверджено методичною
комісією факультету іноземних студентів
(протокол № 1 від 31 серпня 2023 року)

Львів – 2023

УДК 930.85+94 (477)(075.8) (0.034)

ГІРНА Н.М.

Історія України та українська культура. Конспект лекцій з основної дисципліни для підготовки фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 22 «Охорона здоров'я» спеціальності 221 «Стоматологія». Львів: Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2023. 80 с.

Конспект лекцій з основної навчальної дисципліни «Історія України та українська культура» на основі сучасних підходів пізнання минулого, у доступній формі пояснює найважливіші віхи та події української історії та культури, що охоплює період від найдавнішого часу до сьогодення. Акцентує увагу на ключових моментах становлення українського народу, утворенні та розвитку Української державності, боротьбі за незалежність України, досягненнях української культури, ролі та місці українського народу в європейському та світовому співтоваристві.

Адресовано студентам 1 курсу стоматологічного факультету ЗВО медичного профілю.

РЕЦЕНЗЕНТИ :

***Гудима Ю. Я.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка*

***Швед О. П.** – кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії та економіки Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького*

Обговорено та ухвалено на засіданні методичної комісії кафедри українознавства
(протокол № 1 від 31 серпня 2023 року)

Затверджено методичною комісією факультету іноземних студентів (протокол № 1 від
31 серпня 2023 року)

©Львівський національний фармацевтичний
університет імені Данила Галицького, 2023

©Наталія Гірна, 2023

© Кафедра українознавства, 2023

ПЕРЕДМОВА

Історія і культура України – це життєпис нашого народу, нашої землі, кожного з нас від найдавнішого часу до сьогодні. Це історія державотворення, становлення українського народу, його змагань, поразок і перемог, досягнення матеріальної і духовної культури. Наша історична традиція сягає тисячоліть – це доба Київської Русі-України, що заклала фундамент українського народу, як представника європейської християнської цивілізації, півтора столітнє Галицько-Волинське князівство з його про європейською політичною системою та культурними орієнтирами, Литовсько-Польсько-Руська доба, що сформувала концепт «політичного руського народу» як спадкоємця давньої Русі, це Запорізька Січ з елементами державності, понад сторічна історія Козацької України. Це розквіт українського бароко, утвердження класичної української культури, піднесення модернізму, це «Розстріляне відродження»...

Переконалим свідченням традицій державності української нації стало утворення Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, їх об'єднання 22 січня 1919 року, проголошення Карпатської України 15 березня 1939 року та Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 року у Львові. Втіленням віковичних прагнень нашого народу став серпень 1991 року. Проте незалежність довелося захищати, спочатку – від внутрішнього ворога – авторитарного режиму В.Януковича, а трохи згодом – від агресії Росії. Трагічні та водночас героїчні події Революції Гідності 2013 – 2014 рр. і розв'язана Росією війна проти України вкотре засвідчили і щоденно засвідчують нескореність нашого народу, незламність українського духу і високий патріотизм.

Після проголошення Акта про незалежність України 24 серпня 1991 року розпочалося правдиве дослідження історії, виправдання несправедливо звинувачених історичних постатей, відкриття заборонених періодів українського державотворення.

Вивчення курсу «Історія і культура України» належить до обов'язкових навчальних дисциплін Державного освітнього стандарту України і посідає важливе місце у підготовці фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти. Адже завдання Вищої школи полягає не тільки у підготовці спеціалістів конкретного профілю, але, насамперед, у формуванні цілісної особистості з активною громадянською позицією. Метою вивчення «Історії і культури України» є формування у студентів розуміння єдності й цілісності України, її багатонаціонального народу як національної ідеї розвитку вільної, незалежної, демократичної та заможної держави. Зміст курсу спрямований на утвердження єдності України, нероздільності її території та народу, що її населяє.

Переконані, що для покоління незалежності курс «Історії та культури України» буде особливо цікавим і корисним.

Тема 1. Вступ до курсу. Історія та культура України

доби Середньовіччя. (2 год.)

ПЛАН

1. Предмет, функції та завдання курсу «Історія України та українська культура», значення його вивчення у Вищій школі.
2. Поширення землеробства на території України (трипільська культура). Початки державності на українських землях (кіммерійці, скіфи, сармати).
3. Розселення слов'ян. Формування українського етносу.
4. Київська Русь: процес утворення, суспільно-політична та соціальна структура, досягнення середньовічної культури.
5. Зміцнення удільних князівств. Галицько-Волинська держава. Історичне значення існування середньовічних українських держав.

Конспект

1. Вивчення історії і культури України є надзвичайно важливим, адже знання правдивої рідної історії забезпечує національну ідентифікацію, бажання жити в Україні, сприяє розумінню необхідності володіння державною мовою, дотримання конституційних та правових норм. Саме історія виховує шанобливе ставлення до минулих поколінь, до культури та традицій українського народу.

Предметом курсу «Історія України та українська культура» є історія нашої країни та народу від найдавнішого часу до сьогодення, основні історичні події становлення державності України, досягнення духовної і матеріальної культури українського народу. Обговорюючи проблему походження українців, слід розуміти головні етапи формування українського народу, процеси формування української нації, причинно-наслідкові зв'язки історичних подій, усвідомлювати, що означає поняття «український народ», виділити основні ментальні характеристики українського етносу. Також важливо відповісти, що для вас означає усвідомлювати себе українцем, у чому полягає особиста відповідальність за долю держави та українського народу, за збереження і примноження культурних цінностей.

! Щорічно 9 серпня відзначають Міжнародний день корінних народів світу, встановлений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1992 році. За підрахунками Організації нині у світі проживає близько 300 мільйонів представників корінних народів, які спілкуються понад 5 тисячами своїх етнічних мов.

Етно національну культуру України складають українська нація та інші корінні народи України – кримські татари, кримчаки і караїми.

З'ясовуючи походження й застосування назв «Русь», «русин», «Україна» (вперше вжито у 1187 р.), «українець», наголошуємо на безпідставності

використання РФ терміна «Русь» для означення власної історії. коли сформувалися український народ, українська мова, українська держава.

Запорукою збереження та розвитку кожного народу є *національна пам'ять*, адже вона забезпечує зв'язок поколінь і об'єднує велику групу людей у націю та окрему політичну спільноту. Знаючи це, розуміємо, чому загарбники перекручували або забороняли історію.

До основних функції історії та культури відносимо : *пізнавальну* – забезпечує знання основних етапів становлення української державності, ключових сторінок національно-визвольних змагань українського народу ; *виховну* – виховує повагу до державних символів, української мови, шанобливе ставлення до традицій українців та представників інших національностей, що проживають в Україні, забезпечує усвідомлення необхідності дотримання конституційних і правових норм держави; *патріотичну* – формує готовність служити Батьківщині своєю працею та стати на захист державних інтересів України. Зауважуємо, що *патріотизм* – це звичайний стан повсякденного життя людини, який виявляється не тільки під час надзвичайних ситуацій. Виняткове місце посідають *етноформуюча та етнозахисна* функції – саме історія та культура виокремлюють народ і захищають його від асиміляції.

! На думку М.Грушевського, сучасних повідних спеціалістів, зокрема, проф. А.Залізняка, про українців можна говорити вже з 4 ст. н.е.

Академік Агатангел Кримський вважав, що українська мова сформувалася в 11 ст. і є однією із найстаріших у Європі.

2. Епоха *неоліту* з її т.зв. «неолітичною революцією» мала головний наслідок – винайдення хліборобства, поява якого поряд із скотарством визначила майбутнє людства. Своєрідні природні умови призвели до формування на території України двох осередків відтворюючого господарства – лісостепоного – землеробського та степового – скотарського.

Трипільська культура (назва – умовна) – найвідоміша серед землеробських, сучасниця цивілізацій Шумеру та Ст. Єгипту, виявлена українським археологом – аматором В. Хвойкою у 1896 р. біля с. Трипілля на Київщині. Трипільці опанували простори від Дністра до Дніпра, досягли територій сучасної Волині та степового Причорномор'я, проіснували на наших землях упродовж 4 – 3 тис. до н.е. Високого рівня досягла духовна і матеріальна культура трипільців: вірування, протоміста, мальована кераміка, пластика.

! *Трипільська культура остаточно утвердила відтворююче господарство на території українського лісостепу. Трипільці вплинули*

на матеріальну та духовну культуру племен Сх. Європи, а на думку деяких учених, були етнічними пращурами українців.

Початок залізного віку на території України, безпосередньо пов'язаний з появою кіммерійців (9 – 7 ст. до н.е.) , які першими з-поміж мешканців степу навчилися виробляти та належно застосовувати залізо.

Кіммерійці – перший народ на наших теренах, ім'я якого є автентичним і який дослідники називають кочовим. Згадки про них знаходимо в асирійських і грецьких джерелах, напр. – найдавніша згадка міститься в «Одіссей» Гомера, найдокладніша – у праці Геродота (5 ст. до н.е.). Основні заняття кіммерійців – конярство та військові походи.

Скіфи – підкорили кіммерійців у 6 ст. до н.е., утворивши єдину кочову орду, заснували Велику Скіфію, що стала першим державним утворенням на території України. Державу очолювали царі з необмеженою владою. Геродот виділив царських скіфів, скіфів – кочівників, орачів, землеробів. Основні заняття скіфів – скотарство та військові походи.

Свідченням могутності скіфів є т.зв. «царські кургани» - Солоха, Гайманова Могила, Чортомлик, Товста Могила, що відображають світобачення скіфів. У кургані Товста Могила український археолог Б. Мозолевський виявив найціннішу знахідку XX ст. – *золоту пектораль* – нагрудну прикрасу скіфських царів, що символізує «звіриний стиль» у мистецтві та відображає вірування скіфів.

Сармати прийшли у причорноморські степи у 3 ст. до н.е., жили племенами, кожне з яких мало свою назву. Як і скіфи, сармати були скотарями – кочовиками, організовували військові походи, джерела твердять про близькість їх життя та побуту. Проте, вони не зуміли підкорити великих просторів української території та держави не створили. Частина сарматів асимілювалася з місцевими протослов'янськими етносами. У 3 ст. н.е. германські племена готів та нових кочовиків – тюркомовних гунів припинили володарювання сарматів у причорноморських степах.

! Співіснування місцевого населення з іраномовними скіфами дало помітні наслідки. Назви найбільших річок України – Дніпро, Дністер, Дунай, Донець – мають іранський корінь «дон», що означає «вода». У нашій мові є слова іранського походження – Бог, цар, меч, собака тощо.

3. *Слов'яни* – це автохтонне індоєвропейське населення, предки українського, та інших європейських народів. Вони формувалися протягом 2 – 1 тис. до н.е. на просторах від Дніпра до Вісли. Ці терени дослідники називають прабатьківщиною слов'ян.

Найдавніші свідчення про слов'ян належать римським історикам Плінію Старшому, Тациту й александрійському географові Птолемею і відносяться до 1-2 ст. Вони називали слов'ян *венедами*. Готський

історик Йордан наводить три назви слов'ян – *венеди, анти і склавіни*. Це засвідчує поділ слов'ян на різні племінні об'єднання.

Упродовж 5 – 7 ст. тривало Велике розселення слов'ян, унаслідок якого слов'янські племена з'явилися у Подунав'ї, на Балканах, балтійському узбережжі. Склавіни більшої частини українського Правобережжя та частина антів, що не брала участі у переселенні, стали предками **українців**.

У 6 – 7 ст. слов'яни наблизилися до створення держави. На Волині виявлені залишки міжплемінного слов'янського центру – т. зв. Зимнівське городище. Основу господарства слов'ян становило хліборобство та осіле скотарство, з-поміж ремесел особливого розвитку досягли ливарна справа і ковальство, ткацтво і виготовлення глиняного посуду (до 11 ст. кераміка залишалася ліпною). Анімістичні вірування слов'ян виховували шанобливе ставлення до природи. Язичницькі боги уособлювали природні явища – бог грому, сонця, вітру, богиня родючості тощо. Символом язичництва є *Збруцький ідол* – кам'яний стовп, що зображає Бога – Всевида.

4. Ключові теорії утворення Київської Русі це – норманська, анти норманська, автохтонна, «спільного кореня». Коротко їх проаналізуємо. Авторами *норманської теорії*, розробленої у ХУІІІ ст., були німецькі вчені Г. Байєр і Г. Міллер. Її суть полягає у тому, що вирішальним для утворення Русі був норманський (варязький) чинник. *Анти норманська теорія* М. Ломоносова заперечує ключову роль вихідців зі Скандинавії та наголошує на провідній ролі слов'ян, а також трактує Русь як російську державу з центром у Києві. Схожою до анти норманської є *теорія «спільного кореня»* чи «*колиски братніх народів*», що з'явилася у радянський час і стала дещо підфарбованою копією попередньої. Спекуляції довкола неї стали прикриттям для здійснення компартією тоталітарної політики.

Окремої уваги заслуговує *автохтонна (місцева) теорія* утворення Русі, обґрунтована М. Грушевським у 1905 р. Учений доводить, що український народ, так само як і наші сусіди – поляки, чехи, словаки, пройшов у своєму розвитку шлях від поступової консолідації племен до утворення ранньофеодальної держави. Тому, каже М. Грушевський, утворення першої української держави Русі є закономірним прикладом еволюції та етногенезу українського народу.

На київському престолі правили дві династії – Києвичів і Рюриковичів. Русь існувала як феодальна та федеративна монархія. Внутрішньополітична діяльність перших київських князів – Олега, Ігоря, Ольги, Святослава була спрямована, перш за все, на розширення території держави. Але були спроби запровадження християнства, з'явилися перші закони. Зовнішня політика Русі була доволі активною, її міжнародне визнання розпочинається від укладення угоди з Візантією у ІХ ст.

Реформи Володимира Великого (980 – 1015 рр.) мали на меті централізувати великі простори та посилити владу князя. Серед найважливіших реформ виділяємо :

- адміністративно – територіальна,
- військова,
- грошова,
- судова,
- освітня,
- релігійна.

У результаті їх проведення Київська Русь перетворилася у найбільшу імперію Середньовічної Європи.

Окремо розглядаємо хрещення Київської Русі, його значення для розбудови держави, зовнішньополітичних зв'язків, людських стосунків.

! Християнство згуртувало навколо Києва різні племена, укріпило владу князя, сприяло пожвавленню господарського життя, торгівлі, стало джерелом розвитку освіти та культури. Виникла нова церковна організація, яка протягом віків була активним учасником усіх найважливіших подій. Хрещення сприяло заміні військових походів дипломатією, рівноправним відносинам з іншими країнами. Через кілька десятиліть сформувалася оригінальна книжна культура, розвивалося мистецтво, архітектура, живопис. Проте найбільші зміни сталися в людських стосунках, поступово люди вчилися відповідати за свої вчинки. А християнське значення добра і зла, милосердя і жорстокості, вірності і зради, справедливості і беззаконня, сумлінності і безвідповідальності є основою сучасної цивілізації.

Вивчаючи історію Русі, варто розуміти :

- політичний устрій Русі як середньовічної європейської монархії, елементи рабовласництва та становлення класичної феодальної держави
- особливості політичної системи Руської держави – приклади парламентаризму та демократії
- соціальна ієрархія Київської держави, привілейовані верстви суспільства, відкритість соціальних груп
- наступність державних заходів Ярослава Мудрого (1019 – 1054 рр.) щодо поширення християнства – заснування Київської митрополії, обрання у 1051 р. першого митрополита з русинів – Іларіона, закладення головного монастиря Русі – Києво-Печерського, який уже від кінця XI ст. став провідним культурно – освітнім центром Київської держави
- реформування законодавства, відхід від звичаєвого права, укладення першого писаного збірника руських законів, відомого під назвою «Руська правда»

- збереження територіальної цілісності та єдності Русі, спорудження укріплених міст на кордонах держави, остаточна перемога над печенігами під мурами Києва (за літописом у 1034 р., але сучасні дослідники відносять її до 1017 р.)
- вдала зовнішня політика Ярослава Мудрого, за правління якого Русь не мала тривалого конфлікту з жодною європейською країною, використання у дипломатії династичних шлюбів. Взаємини з Візантією, Швецією, Норвегією, Францією, Німеччиною, Угорщиною, Польщею тощо

! У середньовічних європейських джерелах князь Ярослав зображений взірцем феодального правителя, а наш народ шанобливо назвав його Мудрим.

- новий принцип престолонаслідування, розроблений Ярославом 1054 р., що ґрунтувався на старшинстві і мав на меті припинити князівські усобиці, його оцінка в історичній науці
- правління старших Ярославичів – Ізяслава, Святослава, Всеволода, напади половців, трагічна для Київської держави битва та р. Альті 1068 р.
- боротьба за владу в Києві між Ярославичами, спроба примирення на Любецькому з'їзді князів 1097 р.
- князювання Володимира Мономаха у Києві (1113 – 1125 рр.) та його заходи щодо посилення державної єдності Русі, законодавча діяльність князя проявилася в т.зв. «Уставі», що став доповненням до «Руської правди», активна зовнішня політика тощо.
- культурне піднесення Русі-України після запровадження християнства, створення середньовічної національної культури
- книжкові пам'ятки – Реймське Євангеліє (прибл. 40-і роки 11 ст.), Остромирове Євангеліє – найдавніша датована книга (1056-1057 рр.), «Ізборники» - перші енциклопедії (1073 і 1076 рр.), Мстиславове Євангеліє (прибл. 1115 р.)
- освітою опікувалися держава і церква.

! Першу школу для навчання дітей з найближчого оточення князя заснував Володимир Великий при Десятинній церкві. Культурно-освітнім осередком стає Софійський собор: при ньому діяла школа, бібліотека, скрипторій. У 1086 р. онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала при Андріївському монастирі у Києві школу для жінок.

Київська Русь сформувала величезну культурну спадщину. Оригінальна літературна творчість представлена літописами – «Повість минулих літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис. «Повчання Володимира Мономаха» є цінною пам'яткою виховної літератури. Твір має глибокий гуманістичний зміст, не притаманний для середньовічного світогляду і свідчить про мудрість його автора.

Найвизначнішою пам'яткою є «Слово о полку Ігоревім» (1187 р.) – історичний твір невідомого автора, котрий закликає князів припинити міжусобну боротьбу і разом захистити рідну землю.

Архітектура була дерев'яна і кам'яна, її осередками були міста. Найдавніша кам'яна споруда – князівський палац – відкрита археологами на Старокиївській горі, літопис відносить її до 945 р. Зауважимо, що перші храми були дуже великих розмірів, а з 12 ст. майстри зосередилися на спорудженні менших, але більш оздоблених церков. Найпоширенішим став однокупольний храм пірамідальної форми (церква св. П'ятниці у Чернігові, названа «поємою в архітектурі»). Перший християнський кам'яний храм Русі – Десятинна церква (Успення Богородиці) споруджений у 989-996 рр. За князювання Ярослава Мудрого у Києві збудовано найбільший храм Русі – Софію Київську – резиденцію митрополитів, Золоті Ворота, храми Ірининського та Георгіївського монастирів. Видатною пам'яткою є Успенський собор Печерського монастиря (1073-1078 рр.), у 1113 р. завершилося будівництво Святомихайлівського Золотоверхого собору. Шедеврами світового рівня є мозаїки Софійського та Святомихайлівського Золотоверхого соборів Києва (мозаїки Богородиці Оранти і Христа Вседержителя у Софійському соборі та мозаїчна композиція «Євхаристія» з Михайлівського Золотоверхого). Малярська школа Києво-Печерського монастиря, заснована київським майстром Алімпієм, датується поч. 12 ст. Саме Алімпій створив Свенську ікону Богородиці зі святыми Антонієм і Феодосієм Печерськими. У к. 20 ст. була віднайдена і реставрована ікона Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобужі на Волині, створена в к. 13 ст. Прикладами книжкової мініатюри є зображення євангелістів з «Остромирового Євангелія»(1056-1057 рр.) та князя Святослава Ярославича з родиною з «Ізборника» (1073 р.)

5. Період від середини XII до середини XIII ст. в історії Київської Русі відомий як *доба роздробленості*, суть якої полягає у зміцненні самостійності удільних князівств. Сучасна історіографія витлумачує роздробленість як зміну устрою і форми правління Русі за прикладом теперішніх федерацій, як колективний сюзеренітет : замість одного великого князя влада належить кільком найважливішим князям. Серед *причин роздробленості* дослідники називають:

- великі розміри держави,
- різний етнічний склад,
- князівські усобиці,
- відсутність чіткої системи престолонаслідування,
- розвиток феодалного землеволодіння, зміцнення його вотчинної форми тощо.

Удільні князі прагнули для себе повноважень великого київського князя, проводили власну внутрішню і зовнішню політику, самостійно вирішували питання війни і миру. У сер. XII ст. було 15 удільних

князівств, 5 із них – Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке – сформувалися на українських територіях. Політична нестабільність призводить до економічного занепаду, так у Київській Русі від поч. XII ст. спостерігається зменшення обсягів виробництва усіх традиційних ремесел, скорочується внутрішня торгівля, занепадає головний торговий шлях «з варяг у греки». Очевидно, що внутрішні негаразди сприяли посиленню нападів степових кочовиків. З кінця XI ст. Русь зазнає нападів половців – 1068 р. у битві на р. Альті половці розгромили руське військо. Але нищівного удару Київська Русь зазнала від монгольських нашеств. Починаючи з 1223 р, після битви на р. Калці, монгольська орда невпинно захоплювала українські землі, а політична роздробленість і князівські чвари лише полегшували їхню експансію. Трагічним для історичної долі Руської держави став 1240 р., коли 6 грудня монгольське військо захопило Київ. Цю дату прийнято вважати кінцевою в державній історії Київської Русі, але не кінцевою в історії української державності.

Продовження української державності здійснювалося Галицько-Волинським князівством, як безпосереднім спадкоємцем політичної та культурної традиції княжого Києва.

Вдале географічне розташування робило князівство недосяжним для кочівників степу, тому регіон був густо заселеним, а міста розташовувалися на важливих торговельних шляхах із Заходом. Саме міське ремесло визначало високий рівень матеріальної культури краю. Галичина і Волинь були приєднані до Київської Русі за часів Володимира Великого, а вже у кінці XI ст. вони відокремилися від Києва. Князь Володимирко Володаревич (1123 – 1153 рр.) об'єднав землі Галичини в одне князівство зі столицею у Галичі. Його син Ярослав Осмомисл (1153 – 1187 рр.) розширив кордони князівства аж до Дністра.

! Оскільки галицькі бояри мали найбільшу владу, дослідники вважають Галичину взірцем олігархічного правління на Русі.

Об'єднання Галичини і Волині у 1199 р. стало результатом діяльності волинського князя *Романа Мстиславича* і є непроминальною сторінкою в історії українського державотворення. У 1203 р. князь Роман підкорив Київ і за короткий час під його владою опинилися всі, за винятком Чернігівського, українські князівства. Нова сильна держава спиралася на міцну економічну основу – частину балтійсько-чорноморської торгівлі на шляху Буг – Дністер, яка замінила занепаду дніпровську артерію. Столицею держави Роман обрав Галич, який завжди підтримував тісні зв'язки з країнами Заходу, тож напрям політичного життя українських земель суттєво зміцнився на захід.

! Українські історики назвали Романа Мстиславича «творцем першої національної української держави», що ґрунтувалася на єдиній

національній основі та як окремий політичний організм проіснувала до кінця ХІУ ст.

Доба найбільшого піднесення князівства пов'язана з іменем *Данила Галицького* – першого українського короля (1238 – 1264 рр.). У 20-х рр. ХІІІ ст. він розпочав боротьбу за відновлення батьківської спадщини, у 1223 р. утвердився на Волині, а впродовж 1238 – 1245 рр. підкорив Галичину. Данило об'єднав під своєю владою майже всю сучасну Правобережну Україну з Києвом, збудував нові міста – столицю Холм (1246 р.), Львів (1256 р.), що з став столицею у 1272 р. Із метою створення антимонгольської коаліції та залучення до неї західноєвропейських держав, Данило погодився на церковну унію з Римом і прийняв від Папи королівську корону (коронований 1253 р. у Дорогичині на Підляшші). Після смерті Данила Галицького його держава розпалася на кілька частин. Об'єднати землі батька під своєю владою намагався *Лев* (1264 – 1301 рр.), який правив Галицьким, Перемишльським і Белзьким князівствами. На відміну від Данила, Лев намагався не чинити спротиву монголам, підтримував тісні зв'язки з Польщею, Чехією, Тевтонським орденом.

Юрій I Львович (1302 – 1308 рр.) зумів вдруге об'єднати усі землі королівства під своєю владою. За його володарювання у 1303 р. за згодою константинопольського патріарха була утворена окрема Галицька митрополія, що засвідчило неперервність церковної традиції України – Русі. *Андрій і Лев II* (1308 – 1323 рр.), які правили удвох, були останніми князями з роду Даниловичів, ймовірно, вони загинули у боротьбі з Ордою.

Через два роки після смерті братів бояри обрали князем *Болеслава*, що доводився племінником останніх правителів. Він прийняв ім'я *Юрія II* і намагався проводити незалежну від бояр політику. Це і є однією з причин боярського невдоволення, результатом якого стало отруєння *Юрія II* у 1340 р. Існує думка, що галицькі бояри були у змові з польським королем, адже лише через п'ять днів після смерті князя польські війська вперше спробували захопити Львів. Смертю *Юрія II* *Болеслава* скористалися наші сусіди – Литва, Польща та Угорщина. Волинь мирним шляхом була інкорпорована Литвою, а Польща та Угорщина розв'язали між собою війну (1340 – 1349 рр.), у результаті якої захопили Галичину та Закарпаття відповідно. У нашій історії наступив тривалий період Литовсько-Польсько-Руської держави, який значною мірою продовжив традиції українського державотворення княжої доби.

Висновки

- Утворення Київської Русі започаткувало українську державність і стало запорукою подальшого розвитку українського народу і формування української нації

- саме у Київській Русі був укладений перший писаний збірник руських законів, який, вперше в світовій практиці, скасовував смертну кару і став основою для правових кодексів пізніших часів
- Київська Русь, попри те, що була монархією, мала елементи демократії – народне віче та парламентаризму – боярська рада, які знайшли своє продовження у Козацько – гетьманській державі
- непроминальне значення для історії нашого народу мало хрещення Русі 988 р., християнство вплинуло на розвиток держави, її матеріальну та духовну культуру, змінило світогляд, сприяло поширенню писемності, літератури, архітектури та мистецтва
- Руська держава створила величну самобутню культуру, яка посідає гідне місце серед європейських культур
- Галицько-Волинське князівство було спадкоємцем політичної і культурної традиції княжого Києва, це перша власне українська держава, що у XIII ст. охоплювала 90 % населення, що проживає в межах нинішніх кордонів України
- зовнішньополітичний вектор князівства був спрямований на захід, що зумовило своєрідність пріоритетів, повагу до людини, гарантії її прав та свобод
- на думку дослідників, зокрема, проф. А.Залізняка, саме у Галицько-Волинському князівстві сформувалася українська мова
- виявом міжнародного авторитету Галицько-Волинської держави було коронування Данила Галицького, що засвідчує європейську орієнтацію держави
- багатонаціональне князівство ніколи не знало міжетнічних конфліктів, і це одна із визначальних характеристик українського народу
- Галицько-Волинське князівство до кінця XIV ст. забезпечило суто українську державність.

Тема 2. Суспільно-політичні та культурні процеси в Україні у II пол. XIV – I пол. XV ст. 2 год.)

ПЛАН

1. Литовсько-Руська держава.
2. Утворення Речі Посполитої та зміни політичного статусу українських земель.
3. Берестейська унія 1596 р. та її вплив на релігійне життя в Україні.

4. Виникнення українського козацтва. Запорізька Січ – козацька республіка.
5. Культура Ренесансу в Україні.

Конспект

1. *Литовсько-Руська доба* в історії України охоплює часовий проміжок від с. ХІУ ст. до 1569 р. і характеризується мирним підкоренням литовцями впродовж двадцяти років майже 85 % українських земель – Волині, Київщини, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини, Поділля. У результаті приєднання цих земель постала велика Литовсько-Руська феодальна держава, де українці становили майже 90 % населення. Зрозуміло, що український чинник відіграв помітну роль у Великому князівстві Литовському: на місцях залишалася вся попередня система управління, місцеві бояри ставали на службу до литовського князя і за це закріплювали за собою родові землі. Діяло гасло «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати». Руська мова була мовою великокняжого двору і державної канцелярії, а православне християнство стало вірою литовської знаті. Ці факти дали підстави історикам назвати період Литовсько-Руської держави органічним продовженням державного ладу Київської Русі. Як влучно зауважив М.Грушевський, маємо підстави говорити про «рутенизацію» Литви.

Після *Кревської унії 1385 р.* розпочалися процеси поступової зміни традиційного укладу на українських землях, посилення польських впливів, ліквідації удільних князівств, що втілювали державницьку ідею на землях Русі – України. Проте, продовжувався чинник політичного руського народу як спадкоємця давньої Русі. Наведені вище зміни в Литовсько-Руській державі розпочалися з приходом до влади великого литовського князя *Ягайла*, який зайняв пропольську позицію. Результатом такої політики стає *Кревська унія 1385 р.*, що передбачала долучення до польської Корони земель Великого князівства Литовського й перехід у католицизм всіх мешканців Литви. Литовський князь Вітовт розпочав політику ліквідації удільних князівств, що супроводжувалася посиленням втручання польської шляхти у внутрішні справи Литовського князівства. Умови *Городельської унії 1413 р.* передбачали призначення на вищі урядові посади у Великому князівстві Литовському тільки литовців – католиків. Відтак, у 1430 р. великим литовським князем стає *Свидригайло*, який намагався відновити незалежність Литви, спираючись на підтримку українських і білоруських феодалів. Литовські феодалі – католики проголосили князем *Сигізмунда*, який відновив унію з Польщею. Фактично, у князівстві розпочалася громадянська війна між прихильниками незалежності – *Свидригайло* з українськими та білоруськими шляхетськими родами, та прихильниками пропольської орієнтації – *Сигізмунд* і литовські феодалі – католики. Кульмінацією протистояння стала битва під *Вількомиром 1435 р.* у якій сили

Свидригайла зазнали тяжкої поразки. Але було досягнуто певного компромісу : частково відновлено автономні удільні князівства – київським князем став Олелько, володіння якого поширювалися на Переяславщину, Брацлавщину і Чернігово-Сіверську землю, а волинським – Свидригайло. Але по смерті Свидригайла у 1452 р. Волинь втратила автономію, а у 1471 р. по смерті Семена Олельковича Київське князівство було ліквідоване. Українські землі передавалися литовським намісникам, що суттєво послабило українські впливи.

2. Досліджуючи передумови та умови укладення *Люблінської унії 1569 р.*, варто розуміти, що покладені на неї сподівання польської, литовської та української шляхти були відмінними, тобто, початково позиції сторін відрізнялися.

Від 1385 р. Литва і Польща підписали вісім різноманітних угод, тому що кожна з держав мала вагомі причини для об'єднання. Чергова унія обговорювалася на Люблінському сеймі 1569 р., але через вагомі розбіжності щодо майбутнього устрою угоду було підписано лише через півроку – 1 липня 1569 р. Нову державу – *Річ Посполиту* мав очолювати виборний король, спільний сейм і сенат. Ліквідовувалися митні кордони, запроваджувалася єдина грошова одиниця, зовнішня політика проводилася від імені Речі Посполитої.

Для України найважливіший наслідок Люблінської унії полягав у цілковитій зміні політичного статусу, втраті автономних прав. Тепер у кордонах Королівства Польського, крім Галичини і Західного Поділля, опинилися: Підляшшя, Волинь, Брацлавщина і Київщина – разом майже 90 % українських земель.

Після унії в Україні поширюється *фільваркова система господарювання* з панщиною та закріпаченням. Загострилося релігійне і мовне питання: з метою покатоличення в Україні засновувалися єзуїтські школи та колегіуми, які давали можливість продовжувати навчання в університетах Зх. Європи. Але платня була дуже високою – зречення рідної мови, віри, національної ідентичності. З іншого боку – сформувався потужний шляхетський стан, що опікувався розвитком освіти і культури. До прикладу, згадаймо освітню діяльність українського князя Василя-Костянтина Острозького.

Запроваджувався польський адміністративно – територіальний устрій, українські землі поділялися на 6 воєводств : Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське, очолюваних призначеними урядом воєводами, яким належала вся влада на місцях. Зростала роль міст як центрів торгівлі, розвивалося цехове ремесло, але міста, які не мали Магдебурзького права перебували у власності магнатів.

Серед безперечних позитивів Люблінської унії варто назвати поширення в Україні ідей гуманізму і культури Ренесансу загалом.

3. Релігійна ситуація в Україні у ХУІ ст. була доволі складною, кризові явища, які переживала православна церква після захоплення

Константинополя турками і укладення Люблінської унії позначалися на церковному житті.

Шукаючи можливості виходу із кризи, 8 жовтня 1596 р. у м. Бересті прихильники унії, що зібралися у церкві св. Миколая, проголосили створення Греко-католицької церкви. Нова церква підпорядковувалася папі римському, визнавала деякі засади католицького віровчення, але зберігала український обряд, календар свят, особливості храмового будівництва і церковнослов'янську мову.

Наслідки унії для долі української церкви і нашого народу слід розглянути в історичному контексті минулого і сьогодення. Ініціатори унії прагнули захистити українську православну церкву від польських утисків, сподіваючись, що перебуваючи під захистом Риму, вона матиме рівні права з католицькою. На жаль, польська влада, оголосивши православну церкву поза законом, так само зневажливо ставилася і до уніатської. В Україні загострилася релігійна конфронтація, але її варто розглядати не лише як внутрішню проблему, а як частину європейського реформаційного руху. Найважливішим є те, що Берестейська унія проголосила створення національної церкви, яка завжди стояла в обороні інтересів українського народу. В умовах бездержавності, коли українці не мали можливості для політичного і культурного розвитку, греко-католицька церква опікувалася освітою і культурою, виступала проти полонізації, русифікації, радянзації, онімечення тощо. Саме тому, що греко-католицька церква посідала національні позиції, вона була заборонена у підросійській Україні ще у к. ХУІІІ ст. Комуністична влада, знищуючи будь-які національні риси, на псевдо соборі у Львові 1946 р. ліквідувала греко-католицьку церкву і організувала справжній терор проти її духовенства та вірних.

! У 1989 р. греко-католицька церква вийшла з підпілля і нині є вагомим чинником релігійного життя України.

4. Поява нового стану українського суспільства – *козацтва* була зумовлена кількома чинниками, а саме: втрата Україною своєї незалежності, дискримінація за релігійною ознакою, поширення кріпацтва і панщини, постійні татарські набіги тощо. Також була і суто стратегічна причина, на якій акцентувала офіційна влада – необхідність захисту південних кордонів. Одночасно відбувалася колонізація цих земель.

Слово «козак» - тюркського походження, перекладалося як «вільна озброєна людина». Вперше згадку про козаків зустрічаємо у «Польській хроніці» Мартина та Йоахима Бельських під 1489 р.

Козаки створили систему укріплень – січі (від сл. – сікти, висікати, означає – дерев'яне укріплення). Відомо 8 дніпрових січей. Перша розташовувалася на острові Мала Хортиця, збудована у 1556 р. українським князем Дм. Вишневецьким, остання – Нова Січ, була зруйнована московськими військами у 1775 р.

Запорізька Січ мала ознаки державності: вона контролювала величезну територію степової України, мала власний адміністративний устрій, уряд, суд, проводила активну зовнішню політику. Отже, Запорізькою Січчю називають і місто-фортецю і власне козацьку державу.

! У 1616 р. польський сейм визнав, що в середині Речі Посполитої виникла окрема держава, яка перебуває з нею у стані війни.

За внутрішнім устроєм козацька держава була своєрідним військовим товариством, уся повнота влади належала загальній Військовій (Січовій) раді, де кожен козак мав право голосу. Тому дослідники називають Запорізьку Січ козацькою республікою. На раді обирали уряд – Кіш, військову старшину – кошового отамана, суддю, писаря, осавула, довбиша і пушкаря. Під час військових походів влада кошового отамана була необмеженою, але у мирний час усі рішення ухвалювала Військова рада. Козаки завжди захищали православну віру, у центрі січового майдану була церква Покрови, на свято Покрови Богородиці відбувалася Військова рада, тому Запорізьку Січ називають також християнською республікою.

! Козацька християнська республіка Запорізька Січ відіграла провідну роль у національно-визвольній війні українського народу ХУІІ ст.

5. *Культура Ренесансу (Відродження) в Україні охоплює часовий проміжок від 2 пол. ХУ до сер. ХУІІІ ст. і має два етапи : Перед відродження і власне Ренесанс. Особливості поширення ренесансної культури в Україні, її головні центри – Острог, Львів і Київ. Поширення гуманістичних ідей пов'язане з іменами Ю.Котермака (Дрогобича), С.Оріховського, П.Русина та ін. Саме вони заклали підвалини для подальшого розвитку української науки і культури епохи Ренесансу. Але слід розуміти, що особливості культури Відродження в Україні зумовлені історичними реаліями того часу, про які згадано у попередніх питаннях. Чи не найважливішим було те, що українське Відродження орієнтувалося на традиції Середньовіччя, натомість інші європейські країни відроджували античність.*

Заснування першого тримовного навчального закладу в Україні – *Острозької академії*, пов'язане з іменем українського князя-мецената Василя-Костянтина Острозького. Зауважимо, що навчальні заклади велику увагу приділяли вивченню гуманітарних наук, зокрема риторики. Провідну роль у громадському і культурному житті епохи Відродження в Україні відігравали *братства*. Поширення братського руху розпочинається 1568 року, коли Львівське Успенське братство отримала грамоту на самоврядування – ставропігію від патріарха. Його визначні

діячі – І.Борецький, П.Беринда, брати Рогатинці були не лише викладачами, але й авторами наукових праць, підручників, словників. Система навчання у Львівській братській школі опиралася на вивчення «семи вільних наук», за прикладом Львівського було засноване Київське братство і школа, також братства у менших містах.

Поява перших друкованих книг кирилицею у Кракові 1491 р. стала результатом кропіткої праці Ш. Фіоля. Поширення книгодрукування в Україні розгортається із оселенням у Львові Івана Федорова. Тут він надрукував свої шедеври – «Буквар» та «Апостол» (1574 р.), а під час праці в Острозі світ побачила «Острозька Біблія» (1581 р.) – перша в Європі повна друкована кирилицею «Біблія».

Київ здобув славу ренесансного центра завдяки опіці українських козаків, особливо гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного. Саме від забезпечив відновлення вищої православної ієрархії. Здобути ґрунтовну освіту у Києві – можна було у Лаврській і братській школах. Їх об'єднання митрополитом П. Могилою у 1632 р. призвело до заснування Київського колегіуму (Києво-Могилянської академії).

Архітектура та образотворче мистецтво доби Ренесансу є прикладами європейського Відродження у поєднанні зі самобутніми українськими культурними традиціями. Найвизначніші пам'ятки українського Ренесансу – храми, палаци, сакральне мистецтво. На запрошення шляхти та заможних міщан західноєвропейські майстри працювали на наших теренах – П. Римлянин, П. Барбон, А. Красовський. Досконаліших реалістичніших рис набирає іконопис, з'являється портрет. Викликає захоплення мистецтво стародруків та гравюри.

! Найбільше пам'яток ренесансної культури зосереджено у Львові. Головною причиною цього стала масштабна пожежа 1526 р., під час якої переважно дерев'яне місто згоріло дощенту. І відтоді розпочалася нова історія Львова – ренесансного, у камені.

Висновки

- Період II пол.. XIV – I пол.. XVII ст. характеризувався зміною політичного статусу українських земель;
- Традиції державності Київської Русі продовжувалися у Литовсько-Руській державі;
- Шляхта опікувалася поширенням науки і культури;
- Сформувався новий стан українського суспільства – козацтво. Козаки були рушіями багатьох історичних змін;
- Українські землі розвивалися у загальноєвропейському колі, про що свідчить поширення ідей Реформації та Контрреформації;
- Наш народ проявив високий рівень самоорганізації, заснувавши братства, що стали центрами української освіти і культури.

- Відродження в Україні зверталось до культурних традицій Київської Русі, поєднувало їх із західноєвропейськими впливами.
- Творчі здобутки українських ренесансних митців є величезним внеском у європейську та світову культурну спадщину.
- Суспільно-політичні і культурні процеси II пол.. ХІУ – I пол.. ХУІІ ст. стали підґрунтям для подальших змін історичної долі українського народу.

Тема 3. Козацько-гетьманська доба (2 год.)

ПЛАН

1. Причини, початок і хід Національно-визвольної війни у 1648 – 1658 рр. Утворення Української козацької держави – Гетьманщини.
2. Початок доби Руїни і втрата Україною державної незалежності. Гетьман П.Дорошенко та його боротьба за об'єднання України.
3. Гетьман Іван Мазепа і спроба антиколоніального повстання проти Московії.
4. Діяльність останніх гетьманів і повна ліквідація Російською імперією української державності.
5. Розвиток української культури у II пол.. ХУІІ – ХУІІІ ст. Бароко.

Конспект

1. Розпочнемо із того, що необхідно виокремлювати привід і причини Національно-визвольної війни. Приводом був особистий конфлікт Богдана Хмельницького з польським шляхтичем А. Чаплинським. Причини були різними для різних верств тодішнього суспільства, але пов'язані з політикою Речі Посполитої щодо українців – української православної шляхти, вищого духівництва, козацької старшини, міської верхівки, міщан і селянства. Національно-визвольну війну українського народу очолив Богдан Хмельницький (1595 – 1657 рр.). Під його керівництвом козацьке військо протягом 1648 р. звільнило майже всі етнічні українські землі від польського панування. Головна заслуга Б.Хмельницького полягає у відродженні Української держави.

Після обрання гетьманом у січні 1648 р., Б.Хмельницький розпочав переговори з Туреччиною та кримським ханством про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. Договір був укладений у березні 1648 р. і вирішував одночасно два завдання – забезпечення кіннотою і уникнення нападу татар і ногайців. З метою придушення розгортання повстання, польське військо зібралося на Черкащині. 16 травня 1648 р. на річці Жовті Води поляки зазнали нищівної поразки. 26 травня під Корсунем українське військо здобуло другу блискучу перемогу.

! *Перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом до повстань по всій Україні. До кінця липня було визволено все*

Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське і частину Волинського воєводства на Правобережжі.

У вересні 1648 р. для нової битви противники зішлися біля містечка Пилявці (нині Пилява Хмельницької обл.). Вирішальна битва розпочалася 23 вересня. Українські та кримсько-татарські зағони розпочали наступ, який викликав паніку у польському війську. Пилявецька битва завершилася для польської армії ганебною поразкою. 26 вересня 1648 р. розпочалася облога Львова, яка тривала п'ять тижнів. Забравши викуп, Б.Хмельницький рушив на Замостя. Саме тоді сейм розпочав процедуру обрання нового польського короля. Після отримання викупу, гетьман зняв облогу Замостя і надіслав ультиматум до сейму з вимогою обрати королем Яна II Казимира. На початку листопада 1648 р. у козацькому таборі відбулася рада щодо подальших дій: іти на Краків і Варшаву чи повертати до Києва? Б.Хмельницький погодився укласти перемир'я з новообраним королем. До такого кроку гетьмана спонукали кілька причин: брак боєздатного війська, нестача боєприпасів і харчів, втома, зима тощо. Але вирішальне значення мала сама мета війни – визвольна, а похід на Польщу перетворив би її на загарбницьку.

6. 23 грудня 1648 р. гетьмана урочисто вітав Київ. Українське православне духовництво благословило Богдана Хмельницького на переможну війну і відродження Української держави.

Період 1649 – 1653 рр. є другим етапом Національно-визвольної війни, коли була відроджена Українська держава. Цей час характеризується почерговими перемогами Козацької держави і Речі Посполитої, міждержавними договорами, активною дипломатичною роботою Б.Хмельницького і боротьбою за збереження основних здобутків війни.

Влітку 1649 р. відновилися бойові дії. 15 серпня 1649 р. розпочалася Зборівська битва, яка тривала дві доби і могла б завершитися повним знищенням польського війська. Козаки здобули Зборів, але кримський хан Іслам-Гірей перейшов на бік польського короля, прагнучи використати його у можливій війні проти Московії. За таких обставин, після напружених переговорів, 18 серпня 1649 р. був укладений Зборівський мирний договір. Він передбачав перехід під владу гетьмана Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, у яких державні посади могли посідати лише православні, козацький реєстр збільшувався до 40 тисяч тощо.

! Хоча Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни, він мав виняткове значення для піднесення ідеї української державності, бо вперше в історії українсько-польських відносин Україна визнавалася як самостійна козацька держава.

Незважаючи на укладення Зборівського миру, Польща і Україна готувалися до нового етапу війни. Протягом 28 червня – 10 липня 1651 р. тривала Берестецька битва – найбільша битва за чисельністю вояків, які брали в ній участь, в історії Національно-визвольної війни. Місцем битви стало межиріччя Стиру і Пляшівки. Бойові дії мали перемінний успіх, але 30 червня, коли перемога була вже на боці Б.Хмельницького, ординці залишили поле бою, а хан вступив у переговори з Польщею і ув'язнив українського гетьмана. Десять днів козаки тримали оборону, потім під командуванням Івана Богуна розпочали переправу через р. Пляшівку. У битві під Берестечком загинуло понад 30 тис. українського війська, але ядро повстанців прорвало блокаду і продовжувало боротьбу. Уже через два місяці Б.Хмельницький зупинив просування польського війська в районі Білої Церкви. Там 28 вересня 1651 р. був укладений другий українсько-польський мирний договір, який обмежував гетьманську державу Київським воєводством і скорочував козацький реєстр до 20 тисяч. Варто пам'ятати, що Білоцерківський договір фактично не був чинним. Польський сейм не ратифікував його, а Б.Хмельницький вів активну дипломатію з придунайськими країнами, домагаючись воєнно-політичної ізоляції Речі Посполитої.

1 – 2 червня 1652 р. біля гори Батіг на Брацлавщині українське військо вщент розбило поляків. Ця перемога стала реваншем за поразку під Берестечком і розширила кордони козацької держави відповідно до Зборівського договору.

Восени 1653 р. розпочалася чергова воєнна кампанія під містечком Жванець біля Кам'янця-Подільського. Понад два місяці козаки тримали в облозі польський табір. 15 грудня 1653 р. хан вкотре домовився з польським королем за спиною українського гетьмана. Усна Кам'янецька угода передбачала припинення бойових дій і право татарам брати ясир на західноукраїнських землях. Отже, наслідки Жванецької воєнної кампанії для України були вкрай несприятливими.

! Майже шість років війни, польські карні походи, ординські грабунки, постійні мобілізації населення, епідемії чуми та холери спустошили понад 100 міст і містечок на Правобережжі, призвели до знелюднення Брацлавщини і Київщини. Стало занепадати сільське господарство, спалахували повстання проти політики гетьманського уряду. Польща готувалася до нового наступу, об'єднавшись з Молдавією, Валахією і Трансільванією в антиукраїнський союз, а кримський хан зраджував українців. Тому, задля збереження основного здобутку Національно-визвольної війни – Української держави, гетьманський уряд змінив напрям зовнішньої політики.

Відродження Б.Хмельницьким Української держави стало можливим після перемог 1648 – 1649 рр.. Слід пам'ятати, що назва Гетьманщина є умовною, запропонованою українськими істориками, зокрема

М.Костомаровим. Самоназва держави – Військо Запорізьке – не є випадковою, адже в основі її устою були традиції та правові норми Запорізької Січі, провідна роль належала козацтву, а постійна військова загроза вимагала повної бойової готовності та організації життя за умовами військового часу. Саме назву «Військо Запорізьке» варто застосовувати для означення періоду 1648 – 1676 рр., а від 1676 р. доцільніше використовувати назву «Гетьманщина», адже після відречення П.Дорошенка від булави інститут гетьманства зберігся лише на Лівобережжі. Держава, утворена Б.Хмельницьким у різних кордонах проіснувала 116 років і була знищена російською імператрицею Катериною II у 1764 р.

Програму розбудови Української держави Б.Хмельницький оприлюднив на початку 1649 р. у Переяславі під час переговорів з польськими послами. При цьому він наголосив, що вона є наступницею Київської Русі.

Територія козацької України обіймала 200 тис. кв. км – за умовами Зборівського договору. Столицею та гетьманською резиденцією був Чигирин. Держава поділялася на полки : у 1649 р. було 16 полків – 9 на Правобережжі та 7 на Лівобережжі. На чолі полку був полковник, обраний на полковій раді або призначений гетьманом. Він зосереджував у своїх руках не лише військову, але й адміністративну і судову владу. Полк у свою чергу поділявся на 10 – 20 сотень, очолюваних сотниками, які здійснювали військово-адміністративні функції в межах конкретної території. Містами з Магдебурзьким правом керували магістрати на чолі з війтами. Запорізька Січ була окремою адміністративною одиницею, якою керував обраний козаками отаман. Змінилася соціальна структура держави. Переважна більшість селян і міщан були вільними і могли вступати до козацького стану. Міщани тепер могли вільно займатися ремеслами, торгівлею і брати участь у самоврядуванні. Фільваркова система господарювання з кріпацтвом і панщиною була ліквідована, як і сам шляхетсько-магнатський стан. Сформувалася козацька, селянська і державна власність на землю. Провідну роль у суспільному житті стало відігравати козацтво. Генеральна рада – загальна рада всього війська – була найвищим законодавчим органом. Згодом найвища влада перейшла до Старшинської ради, що складалася з полковників і генеральної старшини. Гетьман очолював виконавчу і судову владу, був головнокомандувачем збройних сил. Він видавав універсали, які мали силу законів. При гетьманові діяв уряд – генеральна старшина, що фактично виконував функції кабінету міністрів і генерального військового штабу. До його складу входило шість осіб – генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів і двоє генеральних суддів. Гетьманська держава мала понад 100-тисячне військо, що свого часу було одним з найсильніших у Європі. Армія поділялася на підрозділи – піхота, кіннота, розвідка, фортифікаційна та прикордонна служба, загони варті. Спеціальні загони забезпечували військо зброєю, боєприпасами, продовольством тощо. За свідченнями

сучасників, наприкінці 1649 р. розпочалося карбування власної монети. Джерелами прибутку військового скарбу були: земля, сільськогосподарські промисли і плата за їх оренду, надходження від внутрішньої, зовнішньої та транзитної торгівлі. Існував загальний податок, значно менший, ніж у Речі Посполитій. Особливості сплати податків визначалися гетьманськими універсалами. Система судочинства складалася з Генерального суду, полкових і сотенних судів, а найвищою судовою інстанцією був Генеральний військовий суд при гетьманові. Головна мета гетьманської дипломатії полягала у зміцненні міжнародного становища козацької України. Зовнішня політика мала декілька напрямків: з метою створення антипольської коаліції був укладений військово-політичний союз із Кримським ханством, встановлені дружні відносини з Валахією, Венецією, а Молдавія була змушена відмовитися від здійснення ворожої щодо України політики. Оскільки угода з ординцями не принесла реальної користі, Б.Хмельницький уклав військово-політичний союз з Московією, але, він мав для України катастрофічні наслідки. Від 1656 р. гетьманська дипломатія шукала порозуміння зі сусідніми країнами, намагаючись створити антипольську і антимосковську коаліцію. На жаль, український уряд дуже часто був змушений обирати між більшим і меншим злом, адже кожен «союзник» насправді намагався загарбати Українську державу.

! У сучасній Україні діє принцип розподілу влади, запроваджений у Війську Запорізькому : законодавча влада належить Верховній Раді, виконавча – Кабінету міністрів, а Президент керує зовнішньою політикою і Збройними Силами.

Аналізуючи причини укладення українсько-московського договору 1654 року і ставлення до нього генеральної старшини, козацтва та українського духівництва, звертаємо увагу на те, що оформлення українсько-московської міждержавної угоди проходило в два етапи. Після тривалих переговорів, 18 січня 1654 р. у Переяславі відбулася військова рада за участю близько 200 представників старшини і козацтва. Б.Хмельницький виступив з промовою про необхідність союзу з Московією і рада його схвалила. За європейською традицією передбачалася присяга обох сторін, проте московський боярин В.Бутурлін відмовився від присяги. На думку частини істориків, Бутурлін таки присягнув українському уряду, але приховав це у своєму звіті цареві. Щодо присяги з української сторони, то її склали лише козаки й міщани Гетьманщини, хоча далеко не всі. Ця рада тільки започаткувала оформлення українсько-московських відносин, адже ніяких письмових договорів у Переяславі не уклали. Кожна сторона трактувала цей союз по-своєму. Український уряд, виходячи із західноєвропейської моделі міждержавних відносин, відстоював рівні права його учасників. Москва ж прагнула перетворити Україну на свою колонію, а українців – на холопів без будь-яких прав. Щоправда, під час переговорів ці плани

приховувалися, а уклавши договір, Москва не збиралася його дотримуватися.

14 березня 1654 р. українські послы подали цареві проект документа з 23 статей, розробленого за принципом рівності, де Україна зберігала внутрішню і зовнішню незалежність. Через тиждень узгодили 17 статей. Так звані «Березневі статті» передбачали, що :

1. гетьмана і старшину обирають козаки на військовій раді
2. українська адміністрація і суд зберігають незалежність
3. податки збирає українська сторона
4. чисельність козацького війська становить 60 тисяч

Міщани прагнули зберегти всі права і привілеї, насамперед Магдебурзьке право. Українське православне духовництво не погодилося на залежність від московського патріарха. Умови українсько-московського договору 1654 р. свідчать про об'єднання України і Московії у своєрідну конфедерацію, адже він був рівноправний і за умови дотримання – взаємовигідний. Водночас договір діяв тільки два роки і, після укладення за спиною України між Московією і Річчю Посполитою Віленського перемир'я 1656 р., взагалі втратив чинність.

Упродовж 1655 р. відбулося кілька військових походів. 29 вересня 1655 р. козацьке військо здобуло перемогу над поляками у битві під Городком, що за 25 км від Львова, внаслідок чого значна частина Західної України була визволена з-під польської влади. При цьому, у липні 1655 р. Швеція розпочала війну проти Речі Посполитої і Б.Хмельницький обіцяв допомогти шведському королю. Після битви під містечком Озерна 22 листопада 1655 р. була укладена українсько-татарська угода, що передбачала невтручання Криму у війну України і Московії проти Польщі. Шведський наступ на Польщу налякав московського царя, тому сторони розпочали сепаратні переговори. Їх результатом стало Віленське перемир'я 24 жовтня 1656 р., згідно з умовами якого воєнні дії між Річчю Посполитою і Московією припиняться, обидві країни домовилися про розподіл сфер впливу в Україні.

! Сучасна історична наука трактує Віленське перемир'я як перший поділ України між Московією і Польщею (другий – Андрусівське перемир'я 1667 р., третій – «Вічний мир» 1686 р., четвертий – Ризький мирний договір 1921 р.)

Після Віленського перемир'я «Березневі статті» втратили чинність, гетьман бачив союзниками Швецію і Трансільванію. У червні 1657 р. у Чигирині відбулися українсько-шведські переговори, за якими всі етнічні українські землі мали належати Гетьманщині. Проте воєнні події 1657 р. були невдалими для України. 27 липня 1657 р. Б.Хмельницький помер від інсульту.

Становище України після смерті Б.Хмельницького було вкрай важким. Тепер козацькому війську доводилося воювати не тільки проти Польщі,

яка з Кримським ханством прагнула реваншу, але і проти Московії. В середині України зростали розбіжності між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій.

! Одрозуміючи по смерті Б.Хмельницького Москва зажадала зменшення козацького реєстру до 12 тис., надходження всіх податків до царської казни, призначення полковників і старшин тільки з московитів, перетворення козацьких дітей на царських підданих. Цар також вимагав, щоб київський митрополит став залежним від московського патріарха і висвячувався в Москві.

У серпні 1657 р. на Старшинській раді у Чигирині до повноліття Юрія Хмельницького гетьманом було обрано Івана Виговського (до 1659 р.). Він продовжував політику Б.Хмельницького, спрямовану на досягнення повної незалежності України. На Корсунській раді новообраний гетьман оформив військово-політичний союз зі Швецією, який мав забезпечити незалежність України. Рада ухвалила відновити союз з Туреччиною і Кримом та укласти перемир'я з Польщею. Цар зволював з визнанням І.Виговського гетьманом, вимагаючи перегляду «Березневих статей» 1654 р. в напрямку посилення залежності України від Москви. Крім того, Московія підтримувала заколоти проти І.Виговського, розпалюючи в Україні громадянську війну. Так, у травні 1658 р. гетьманське військо розбило під Полтавою загопи М.Пушкаря і Я.Барабаша. Московська політика, спрямована на розкол і підкорення України, повернула увагу І.Виговського до союзу з Річчю Посполитою.

16 вересня 1658 р. Гетьманщина і Польща уклали Гадяцький договір, згідно з яким Україна, під назвою Великого князівства Руського, Литва і Польща утворювали федерацію самостійних держав, об'єднаних тільки королем. Однак Гадяцький договір залишився тільки на папері, бо Річ Посполита не збиралася його дотримуватися.

! З підписанням Гадяцького договору 1658 р. можна говорити про закінчення Національно-визвольної війни, адже саме тоді – і формально, і фактично – було припинено війну проти Речі Посполитої і в Україні склалася нова політична реальність.

Московія, довідавшись про Гадяцький договір, навесні 1659 р. розпочала наступ на Україну, традиційно трактуючи агресію як допомогу і звільнення. Ворожий наступ супроводжувався спаленнями міст і вбивствами всіх мешканців. Вирішальна битва між царською армією та козацьким військом відбулася 28 – 29 червня 1659 р. під Конотопом і завершилася повною поразкою Москви. Переляканий цар Олексій приготувався тікати з Москви й наказав своїм послам піти на максимальні поступки Україні.

! Конотопська битва є яскравим прикладом справедливих війн, спрямованих на визволення свого народу від чужоземного панування і одним із символів Національно-визвольної боротьби українського народу. Щорічно на Сумщині 28-29 червня відбуваються урочистості з нагоди вшанування цієї перемоги українського війська.

На жаль, перемога під Конотопом не спричинилася до остаточної незалежності Козацької держави. Відразу після битви вибухнуло нове антигетьманське повстання на чолі з Юрієм Хмельницьким. В Україні зростав розбрат між прихильниками і противниками Гадяцького договору, не було єдності не тільки серед старшини, але і серед рядових мешканців. За таких обставин, не бажаючи поглиблювати розколу і спричинити громадянську війну, І. Виговський відмовився від булави.

! Після зречення І.Виговського від влади розпочалася чергова агресія Москви. Український народ вступив у новий етап національно-визвольної боротьби.

2. *Руїна* – це громадянська війна, розкол українського суспільства, внутрішня боротьба козацької старшини за владу та іноземні вторгнення в Україну. Слід усвідомлювати, що Польща, Московія і Туреччина з Кримом воювали не за українські інтереси, а лише використовували українців у своїх загарбницьких планах. Кожна з цих держав прагнула захопити якнайбільшу частину України.

Вперше термін «Руїна» для означення періоду 60 – 80-х рр. ХУІІ ст. запропонував український історик М.Костомаров. Необхідно наголосити, що і досі немає однозначного підходу щодо хронологічного визначення Руїни. Одна частина науковців вважає, що Руїна розпочалася одразу після смерті Б.Хмельницького у 1657 р., інша частина дослідників висхідним вважає 1663 р., коли українці обрали одночасно двох гетьманів. Справді, елементи розколу і громадянської війни були вже при І.Виговському (див. четверте питання), але цілковитий розпад Української держави стався саме 1663 р. Відтоді в Україні правили два гетьмани, діяли два уряди, що проводили протилежну зовнішню політику, і, щонайгірше, українці воювали брат проти брата у складі двох ворогуючих армій. Тому, на нашу думку, за початок Руїни варто брати 1663 рік. Стосовно завершення громадянської війни теж немає одностайності. Вважаємо, що доводити Руїну аж до 1687 р., тобто до початку гетьманування І.Мазепи, не дуже вірно, адже після зречення П.Дорошенка від булави у 1676 р. на Правобережжі гетьманів більше не обирали. Відповідно, залишився один уряд і одне військо гетьмана І.Самойловича, а, отже, про громадянську війну говорити не доречно. Не варто брати до уваги останнє правління Юрія Хмельницького, тому що він був васалом турецького султана, іменований князем і страчений за його наказом. Таким чином, хронологічно визначаючи Руїну, рекомендуємо притримуватися часових рамок 1663 – 1676 рр.

До поглиблення протиріч в українському суспільстві призвело гетьманування *Юрія Хмельницького* (1659 – 1663). Під тиском московських воєвод він уклав Переяславські статті 1659 р., які були не вигідні українцям. Українська держава втрачала незалежність і перетворювалася на автономну частину Московії, наразі ще досить широку. Але прагнення царського уряду перетворити Україну на колонію були очевидними. У 1660 р. Москва розпочала похід проти Речі Посполитої, щоб захопити Поділля, Волинь і Галичину, тобто московсько-польське Віленське перемир'я 1656 р. було розірване тільки задля досягнення ними цілковитої гегемонії в Україні. У жовтні 1660 р. під Чудновом московське військо зазнало поразки і Ю. Хмельницький розпочав переговори з Польщею. 17 жовтня була укладена *Слободищенська угода*, за якою Україна ставала автономною частиною Речі Посполитої. Отже, цей договір фактично був дзеркальним відображенням Переяславських статей 1659 р., які теж підписав Ю.Хмельницький...

! Слободищенська угода ще більше загострила протиріччя серед козацької старшини, вона призвела до перетворення території України на арену жорстокої боротьби між Річчю Посполитою і Московією. Різні козацькі угруповання воювали за гетьманську булаву : одні – на боці Московії, інші – на боці Польщі. Розпочалася громадянська війна – Руїна.

Міжусобна боротьба на Лівобережжі розгорілася між Я.Сомком і В.Золотаренком, яких почергово підтримувала Москва. Але найбільше цареві подобався тодішній кошовий отаман запорожців І.Брюховецький. За таких обставин Ю.Хмельницький зрікся булави. У січні 1663 р. Генеральна рада в Чигирині обрала гетьманом *Павла Тетерю* (1663 – 1665 рр.). Разом з польським військом восени 1663 р. він розпочав похід на Лівобережжя, але каральні заходи поляків викликали антигетьманські повстання. За наказом П.Тетері були страчені полковник І. Богун та колишній гетьман І. Виговський, яких звинуватили в підготовці повстання проти Речі Посполитої, заарештовані київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський і колишній гетьман Юрій Хмельницький.

На Лівобережжі у червні 1663 р. «чорна» рада (козацькі низи, селяни, частина міщан) у Ніжині проголосила *гетьманом Івана Брюховецького* (1663 – 1668 рр.). Івашка (так він сам себе називав) легко погоджувався на поступки у відносинах України з Московією, тому і здобув підтримку царя. Він перший з українських гетьманів поїхав до Москви і там підписав новий договір. Тепер усі податки надходили до Москви, вибори гетьмана відбувалися тільки з дозволу царя, московські війська перебували майже в усіх великих містах.

! Отже, у 1663 р. Україна поділилася на Правобережну і Лівобережну Гетьманщини, які були у стані громадянської війни і

війни між Московією і Польщею. Кожен гетьман, намагаючись укріпити свою владу, був зняряддям у руках загарбників, а Україна зазнавала спустошень і потерпала від братовбивчих війн.

Восени 1665 р. правобережним гетьманом став Петро Дорошенко (1665 – 1676 рр.). Він намагався припинити війну і об'єднати Україну. Політична програма П. Дорошенка передбачала звільнити Правобережжя від поляків, відновити союз із кримським ханом і виступити на Лівобережжя, щоб об'єднати Гетьманщину.

Тим часом Московія та Річ Посполита 30 січня 1667 р. в с. Андрусові (біля Смоленська) підписали перемир'я на 13,5 років. За умовами Андрусівського договору під владою Московії залишалось Лівобережжя, Сіверщина, Смоленщина і на два роки Київ (згодом Москва його викупила), а за Польщею закріплювалися Правобережжя і білоруські землі. Запорізька Січ перебувала під контролем обох держав.

! Андрусівський договір, укладений таємно від української сторони, був продовженням Віленського перемир'я 1656 р. і закріпив насильницький поділ українських земель. В історичній науці його вважають другим поділом України Московією і Польщею.

Таємна польсько-московська угода спонукала П.Дорошенка до рішучих дій. У червні 1668 р. він розпочав похід на Лівобережну Україну, яку охопило антимосковське повстання на чолі з І.Брюховецьким. За кілька місяців московські залоги були вигнані з більшості міст. Козаки обрали П.Дорошенка гетьманом обох берегів Дніпра. Проте Московія і Польща пішли у черговий наступ, а запорожці готували повстання проти гетьмана. За таких обставин П. Дорошенко повернувся на Правобережжя, залишивши наказним гетьманом *Дем'яна Многогрішного* (1669 – 1672 рр.). У 1669 р. він змушений був визнати московську зверхність. Через опозицію старшини у 1672 р. заарештований і засланий до Сибіру.

Іван Самойлович (1672 – 1687 рр.) – наступний гетьман Лівобережної України. Він уклав з Московією Конотопські статті, які фактично нівелювали автономні права Української держави. Саме за його гетьманства Українська православна церква була підпорядкована московському патріарху. У 1675 р. помер Київський митрополит Й.Нелюбович-Тукальський і Москва 10 років перешкоджала провести вибори на митрополиту кафедру. Врешті-решт її очолив родич І. Самойловича - луцький єпископ Гедеон Четвертинський, який став ревно служити Московії. У грудні 1685 р. він був висвячений у Москві, а 1686 р. константинопольський патріарх під тиском султана і за гроші Москви (!) погодився на відокремлення української православної церкви від константинопольського престолу.

! Підпорядкування української церкви московському патріарху мало болючі наслідки і для самої церкви і для нашого народу загалом. Від 1685 р. церква не могла надати ідеологічної підтримки у національно-визвольних змаганнях, а навпаки, - стала слухняним знаряддям загарбницької московської політики, перетворилася на засіб русифікації українського народу та позбавлення його національної ідеї. Саме тому така «церква» була єдиною дозволеною серед християнських конфесій в Російській імперії та згодом в СРСР. Свою антиукраїнську позицію вона продовжує і нині.

У березні 1669 р. П.Дорошенко прийняв турецький протекторат і розпочав чергову військову кампанію проти Польщі. Було звільнено Брацлавщину і Поділля, у вересні 1672 р. розпочалася облога Львова. За умовами Бучацького миру, підписаного 18 жовтня 1672 р. Туреччиною і Польщею, Подільське воєводство переходило під турецьку владу, П.Дорошенко керував Брацлавщиною і Південною Київщиною, але під протекторатом Туреччини, а Польщі залишалася Галичина, Волинь і Північна Київщина. Тепер Москва вирішила захопити і Правобережну Україну. У березні 1674 р. московські війська захопили головні міста Правобережжя і взяли в облогу Чигирин. На допомогу П.Дорошенкові прибула турецька армія і ціною неймовірної жорстокості Правобережжя було відвойоване від Москви. За роки війни на Правобережжі було знищено майже 70 % населення, край перетворився на суцільну руїну. П. Дорошенка покинули навіть найближчі соратники, тому у вересні 1676 р., коли московські війська знову взяли в облогу Чигирин, П. Дорошенко здав гетьманські клейноди на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича.

! Як було сказано вище, 1676 р. варто вважати кінцем доби Руїни. Україна вийшла з неї знесиленою, спустошеною і розділеною. Всі здобутки Національно-визвольної війни були втрачені.

Упродовж кількох наступних років Московія, Польща і Туреччина продовжували боротьбу за українські землі. Її результатом стало підписання у 1681 р. Бахчисарайського миру Московією і Туреччиною та у 1686 р. «Вічного миру» - нового польсько-московського договору. «Вічний мир» закріплював за Московією право на володіння Лівобережною Гетьманщиною. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною. До Польщі відходили Північна Київщина, Волинь і Галичина. Поділля залишалось під Туреччиною, але у 1699 р. було приєднане до Польщі. Такий розподіл України зберігався до 1772 року.

3. Основні аспекти гетьманування Івана Мазепи – це активна меценатська діяльність як складова державної політики і прагнення звільнити Україну від московського гніту. Необхідно зазначити, що І. Мазепа є одним із найбільше цькованих постатей нашої історії. Російська

імперська і радянська історіографія намагалася спотворити історичну пам'ять українського народу, нав'язати комплекси меншовартості. Нашу боротьбу за незалежність трактували як зраду, національних героїв називали злочинцями і зрадниками (мазепинцями, бандерівцями, націоналістами, фашистами тощо), російська православна церква накладала на них анафему (церковне прокляття). Очевидно, що зараз ми можемо відкрито говорити про антиколоніальне повстання І. Мазепи проти Москви, а Полтавську битву вважати не перемогою, а поразкою української справи.

25 липня 1687 р. на козацькій раді був обраний новий *гетьман Іван Мазепа (1687 – 1709 рр.)*. Коломацькі статті ще більше обмежували права гетьмана і гетьманського уряду. Окремі пункти зобов'язували застосовувати щодо України не назву Гетьманщина, а тільки «земля царська», з метою асиміляції українців сприяти змішаним шлюбом...

Визначальною рисою внутрішньої політики гетьмана було прагнення об'єднати всі українські землі в єдиній державі. Впродовж 1704 – 1709 рр. після поразки антипольського повстання під проводом Семена Палія, І. Мазепа фактично об'єднав Правобережну і Лівобережну Україну під своєю владою. На переконання гетьмана, Україна мала бути державою західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. З цією метою він намагався сформувати прошарок козацької еліти – майбутніх високоосвічених державних діячів.

Культурно-освітня діяльність І. Мазепи була важливою складовою державної політики, спрямованої на виховання майбутньої еліти. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книгодрукування гетьман вкладав величезні власні та державні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами.

На початку свого гетьманування І. Мазепа вважав, що питання вибору іншого, ніж Московія, союзника ще не визріло. Він не довіряв Польщі та негативно ставився до союзу з Кримом і Портою. Погляди гетьмана змінилися під час Північної війни між Росією і Швецією. Тягар війни, яка не мала жодного стосунку до України, відчули усі прошарки суспільства. Козаків примушували до військових походів, використовували як безкоштовну робочу силу, їх зневажало російське командування тощо. Війська для походів споряджалися коштом місцевого населення. Царський уряд обмежував права гетьманського уряду, готувався до ліквідації козацького самоврядування. Цілком логічно, що не тільки старшину, а все суспільство охопили антимосковські настрої. Тому від 1706 р., за посередництва польського короля Станіслава Лещинського, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII задля звільнення Гетьманщини від московської влади. 28 жовтня 1708 р. гетьман з чотиритисячним військом, генеральною старшиною (урядом) та 7 з 12 полковників прибув

до шведського табору. Там 30 жовтня був укладений договір, який передбачав :

1. Україна має бути незалежною і вільною
2. всі загарбані Московією землі мають бути повернені Українському князівству
3. шведський король зобов'язаний захищати від усіх ворогів і при потребі надавати допомогу
4. І.Мазепа – довічний князь України
5. шведський король не претендує на титул князя чи командувача збройних сил князівства
6. шведське військо може займати п'ять українських міст

Зауважимо, що у березні 1709 р. на бік І.Мазепи перейшли запорозькі козаки на чолі з Костем Гордієнком. Шлях шведів на Москву пролягав через Харків і Курськ. На цьому шляху треба було здолати добре укріплену Полтаву. Її облога тривала два місяці. 27 червня 1709 р. розпочався генеральний бій – Полтавська битва. Через шість годин шведсько-українське військо було розбите. Гетьман Мазепа з кількома сотнями козаків змушений був втікати за кордон – до турецьких володінь, започаткувавши цим першу українську політичну еміграцію. У передмісті Бендер і закінчилося життя гетьмана 22 вересня 1709 р.

Поразка під Полтавою стала трагедією для України. Посилився наступ на українську державність, царський уряд фізично знищив десятки тисяч людей.

! Після переходу гетьмана на бік шведів Росія розпочала в Україні справжній терор. За наказом Петра I московські війська під командуванням А.Меншикова 1 листопада 1708 р. вщент зруйнували Батурич вбили всіх його мешканців. Такою кривавою різаниною Росія намагалася залякати українців. У квітні 1709 р. московське військо зруйнувало Запорізьку Січ на р. Чортомлик, жорстоко розправилося над козаками, спалило козацький флот.

Після Полтавської битви каральні заходи посилювалися і мали найрізноманітніший вияв – від смертних вироків мазепинцям до заборони друкувати книжки українською мовою. Чимало старшин було заарештовано і вислано до Сибіру, їх місце займали росіяни, німці, євреї. Московські війська поводитися в Україні як у завойованій державі, від їхньої сваволі потерпали мирні мешканці. Тисячі українських селян і козаків працювали рабами на будівництві каналів, фортець, міст Російської імперії. Від нелюдських умов життя, непосильної праці, епідемій, каліцтв додому поверталось 40 %. Отже, політика царського уряду не тільки знищувала українську державу, мову, культуру, церкву, але призводила до поступового вимирання українського народу.

4. Після Полтавської битви 1709 р. Росія вже не приховувала своїх планів перетворити Україну на колонію. Знищення української державності відбувалося системно, ударів зазнавала політична структура

Гетьманщини, економічна самостійність, культура і церква. Чого вартий указ Петра I 1720 р. київському губернаторові « у всіх монастирях ... оглянути і забрати давні жалувані грамоти та інші оригінальні листи, а також книги історичні, рукописні й друковані ». Від часів Петра I розпочалися заборони друкувати книги українською мовою. Українські вчені, педагоги, богослови, письменники змушені були переїхати з Києва до Петербурга, Москви та інших міст Росії, де мали возвеличувати царя і паплюжити будь-які прагнення українців до незалежності.

! Внаслідок викачування до Росії української інтелігенції послаблювався генофонд нації. Розпочалося пограбування культурних надбань українського народу і перекручування української історії. Навіть назва «Україна» була заборонена, Московія назвала нашу державу «Малоросією». Собі ж узяла назву Росія. Економічна політика царизму зруйнувала звичні торговельні шляхи України з Європою, робила українські товари неконкурентоспроможними. Постійне перебування російських полків мало стримувати українців від протестів, атмосфера ж залякування та брехні, яку творили російські резиденти, заохочуючи наклепи і доноси, труїла козацькі душі, вбивала поривання до волі, перетворювала нащадків Запорозького лицарства на німих рабів.

Останні українські гетьмани усіляко намагалися відстоювати інтереси України, але кожен наступний мав щораз менші повноваження. Гетьманування Івана Скоропадського (1708 – 1722 рр.) розпочалося не з підписання статей, а з указу Петра I та призначення при гетьманові царського резидента Ізмайлова. Він мав стежити за діяльністю гетьмана, Генеральної канцелярії, контролювати всі прибутки українського уряду. Гетьманською резиденцією було призначено Глухів, що містився майже на кордоні з Московією. Свідченням цілковитого знищення державності України стало утворення у квітні 1722 р. Малоросійської колегії. Вона складалася з шести російських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим і перебрала все адміністративне керівництво Лівобережною Україною. Гетьманщина тепер підпорядковувалася сенатові як звичайна провінція імперії. Крім того, Вельямінов міг на власний розсуд втручатися в будь-яку сферу українського життя як повноправний господар краю. Павло Полуботок виконував гетьманські обов'язки впродовж 1722 – 1724 рр.. З метою обмеження повноважень Малоросійської колегії, він здійснив судову реформу, зробивши Генеральний суд колегіальним. Але у квітні 1723 р. царський указ підпорядкував український уряд із Генеральною військовою канцелярією Малоросійській колегії, а командувачем козацького війська став генерал Голіцин. Павло Полуботок був заарештований у Петропавлівському казематі у Петербурзі, де після понад року допитів, 18 грудня 1724 р. помер. Росія не дозволяла обрати нового гетьмана, Гетьманщиною правила Малоросійська колегія. Після смерті Петра I у січні 1725 р.

помітне деяке пом'якшення політики царату щодо України. Було ліквідовано Малоросійську колегію і 1 жовтня 1727 р. відбулися вибори нового гетьмана. Звичайно, що це був слухняний царату *Данило Апостол (1727 – 1734 рр.)*. Він отримав від царя т.зв. «Рішительні пункти», які фактично позбавляли гетьмана влади. Апостол провів реформи, спрямовані на впорядкування внутрішнього життя Гетьманщини – судову, фінансову, земельних справ, торгівлі тощо, але усі вони базувалися на російські. Він намагався відновити право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників. Після смерті Данила Апостола 1734 р. російський уряд створив т.зв. *Правління гетьманського уряду* – установу, що складалася з шести чоловік під керівництвом князя Шаховського і керувала Лівобережною Україною до 1750 р.. Цей час відзначився свавіллям російських воєначальників, нехтуванням прав усіх верств українського народу, погіршенням економічної ситуації.

Кирило Розумовський – останній український гетьман (1750 – 1764 рр.), був висунутий імператрицею Єлизаветою, а формальні вибори відбулися 22 лютого 1750 р. Але варто розуміти, що відновлення гетьманства зумовлювалося не зміною ставлення до України, а було політичним розрахунком. Росія прагнула використати економічно-стратегічний потенціал України в майбутніх війнах проти Туреччини та в можливій війні проти Пруссії. Тому новий гетьман самостійно призначав полковників і роздавав землі, під його владу знову перейшла Запорізька Січ, а відносини з Гетьманщиною покладалися на Колегію закордонних справ. Кирило Розумовський розпочав відбудову Батурина – столиці Гетьманщини, у Глухові – гетьманській резиденції, гетьман регулярно скликав Старшинські ради. Найбільші зміни відбулися в адміністративних органах. К. Розумовський продовжив реформування судочинства: Україна поділялася на 20 судових повітів, на території кожного полку створювалося по два земські та два підкоморські суди, а також – гродський суд.

! Проводячи судову реформу, гетьман намагався перетворити Гетьманщину з військової на цивільну шляхетську державу.

Армійська реформа передбачала створення регулярних полків, була запроваджена уніформа для козаків. Щодо освіти та культури, гетьман планував відкрити два університети – оновлену на європейський зразок Києво-Могилянську академію та університет в Батурині. При підтримці старшини, К. Розумовський спробував установити спадкове гетьманство. Це, а також самостійницька політика Розумовського викликала гнів Катерини II. Гетьмана викликали до Петербурга, наказавши зректися гетьманства. У жовтні 1764 р. К. Розумовський вимушено склав гетьманські повноваження.

! Ліквідація гетьманства – це закономірний крок російського уряду на шляху до повної ліквідації Української держави. Катерина II намагалася знищити не лише рештки нашої державності, але і самобутню українську культуру, мову, перетворити українців на злиденних і нищих малоросів.

Для управління Лівобережною Україною і Запорозжям знову було створено II Малоросійську колегію на чолі з генерал-губернатором П.Рум'янцевим. Він виконував укази Катерини II, що мали довершити справу підкорення України. Наступним кроком російського царизму стало зруйнування Запорізької Січі, адже демократична козацька республіка була цілковитою протилежністю кріпосницькій, монархічній Росії. 4 червня 1775 р. війська генерала Текелія оточили Січ, вивезли боєприпаси, артилерію, скарб, клейноди і прапори, архів тощо, всі будівлі зруйнували, більшість козаків було перетворено на кріпаків. У 1781 р. Лівобережна Гетьманщина перетворювалася на Малоросійське генерал-губернаторство з адміністративними та судовими установами російського взірця. Врешті, 1783 р. імператорський указ прикріпив усіх українських селян до того місця, де вони були записані під час останнього перепису, й заборонив переходити на інші місця. Тобто, на Лівобережжі та Слобожанщині запроваджувалося кріпацтво.

! У другій половині ХУІІІ ст. Росія остаточно знищила українську державність. Цей процес був тривалим і супроводжувався скасуванням традиційного козацького адміністративно-територіального устрою та запровадженням російських адміністрації та судів, ліквідацією козацького стану, реорганізацією козацького війська на кшталт російського, закріпаченням селян, підкоренням української церкви, заборонаю книгодрукування українською мовою, пограбуванням культурних надбань нашого народу тощо. Унаслідок цілеспрямованої антиукраїнської колоніальної політики до кінця ХУІІІ ст. більша частина України – Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Запорозжя – була перетворена на колонію Російської імперії. Тільки Галичина, Буковина й Закарпаття залишалися під владою Австрійської імперії.

5. Бароко в Україні стало продовженням Ренесансу, але, на відміну від останнього, охопило усю її територію. Тобто, доба Бароко – це перший загальноукраїнський культурний стиль. Через штучний розподіл України Річчю Посполитою і Росією сформувалося два регіональні варіанти барокової культури – козацьке та сарматське (єзуїтське) бароко. Найбільшого піднесення досягнуло бароко у Гетьманщині, адже лише національна держава може забезпечити розвиток національної культури. Особливо уваги заслуговує меценатська діяльність українських гетьманів, особливо І.Мазепи, а також козацьких полковників та кошових отаманів. Феномен козацького бароко проявляється в архітектурі та образотворчому мистецтві – барокові козацькі храми, «парсунний

живопис», іконо писання. Тоді ж тривав розквіт Києво-Могилянської академії – центра освіти, науки, літератури, театального та музичного мистецтва. Різновидом літературної творчості була *полемічна література*, до її визначних представників належать І.Вишенський, П.Скарга, Х.Філарет, Г. і М.Смотрицькі, П.Могила та ін.. *Західноукраїнське (єзуїтське) бароко* розвивалося у фарватері польської культури, в умовах полонізації та постійних утисків з боку польської шляхти. Воно зазнавало помітних європейських впливів. Але, не зважаючи на несприятливі умови, західноукраїнські митці створили безцінні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва. Ці палаци і храми прикрашають Галичину і Волинь. Серед шедеврів барокової архітектури варто виділити церкву Св. Юра у Львові, збудовану у 1746 р. за проектом Б. Меретина та оздоблену скульптурами Й.- Г. Пінзеля.

Висновки

- Національно-визвольна війна тривала упродовж 1648 – 1658 рр. і призвела до відновлення Української держави;
- Виконання умов Гадяцького трактату змінило б хід української історії;
- Найважливішим здобутком Національно-визвольної війни було скасування будь-якої форми дискримінації у суспільстві;
- У Козацькій державі утвердилися демократичні традиції, виборність уряду, сформувалося законодавство;
- Події війни активізували геополітичні плани сусідніх держав, зокрема, прагнення заволодіти українськими землями;
- Період «Руїни» був зумовлений внутрішніми і зовнішніми чинниками, він призвів до втрати здобутків Національно-визвольної війни, розподілу України між іншими державами.
- Московія використала договір 1654 р. для загарбання України, російська імперська політика мала вкрай негативні, катастрофічні наслідки для історичної долі українського народу, призвела до мільйонних втрат, економічного пограбування, знищення української національної культури і, частково, національної ідентичності;
- Бароко було загальнонаціональним стилем, але мало регіональні варіанти, зумовлені розподілом України. Попри все, українська барокова спадщина належить до культурних надбань людської цивілізації.

Тема 4. Українське національно-культурне Відродження наприкінці ХУІІІ – ХІХ ст. (2 год.)

ПЛАН

1. Національно-культурне відродження в Україні у к. ХУІІІ - ХІХ ст.: причини, періодизація.

2. Національно-культурне відродження на Наддніпрянщині.
3. Особливості національно-культурного піднесення на західноукраїнських землях.

Конспект

1. Поділи Речі Посполитої, перемоги Російської імперії над Оттоманською Портою, а також Віденський конгрес 1814 – 1815 рр. остаточно розділили українські землі між Російською та Австрійською імперіями. Тільки Галичина, Буковина і Закарпаття – 15% українських земель, перейшли до імперії Габсбургів, решта – 82% етнічних українських земель опинилося під владою Російської монархії. Частина українських земель (близько 3 %) була під владою Туреччини, але в кінці ХУІІІ ст. Австрійська імперія розгромила османів і перебрала владу над Буковиною. Такий розподіл України проіснував до Першої світової війни

1914 – 1918 рр.

Становище українців під владою цих імперій не було однаковим з кількох причин. По-перше, імперії різнилися між собою: Росія – це абсолютистська, феодальна, близька до деспотії східного типу імперія з мільйонами безправних кріпаків, Австрія – імперія європейська, з 1848 р. – з конституцією та парламентом, без кріпацтва та панщини.

По-друге, різною була національна політика імперій: Росія трактувала всіх підкорених народів як «руських» і проводила тотальну русифікацію, використовуючи для цього не тільки адміністративний апарат, але й освіту й церкву. Австрія намагалася дотримуватися відносного паритету в національному питанні, забезпечуючи всім народам монархії принаймні мінімальні можливості для національно-культурного розвитку.

По-третє, в Російській імперії вільно функціонувала тільки православна церква, яка була опорою самодержавства та знаряддям русифікації, натомість, австрійський уряд зрівняв у правах представників усіх християнських конфесій, тому на західноукраїнських землях українці мали потужну підтримку – національну церкву.

Проте, не зважаючи на насильний розподіл, українці завжди відчували себе єдиним народом і прагнули до об'єднання в незалежній соборній Україні.

У національно-культурному Відродженні виділяють такі періоди : *шляхетний* – від виходу поеми «Енеїда» 1798 р. до 40-их років XIX ст.; *народницький* – середина – 80-і роки XIX ст.; *модерністський* – к. XIX – 20-і роки XX ст.

2. На поч. XIX ст. підросійська Україна була поділена на 3 генерал-губернаторства, а ті у свою чергу – на 9 губерній. Зауважимо, що внутрішні кордони російський уряд встановлював на власний розсуд, нехтуючи ті, що склалися історично. Перших осіб в адміністративній ієрархії призначав імператор, всіх демократичні начала в управлінні регіонами скасовувалися. Основну масу населення становили селяни-кріпаки, які належали поміщикам і підлягали їхньому суду. Посилення кріпацтва призвело до розгортання антифеодального руху. Селяни нападали на поміщицькі маєтки, втікали від поміщиків тощо. Наприклад, у першій третині XIX ст. селянські повстання охопили Катеринославщину, Харківщину, Херсонщину, Чернігівщину, Устим Кармелюк протягом 1813 – 1835 рр. очолював виступи на Поділлі. У 1855 р. розгорнулася т.зв. «Київська козаччина» - масовий рух селянства Київщини за повернення козацького стану. У XIX ст. в Україні розгорнувся національно-визвольний рух. Його передумовами були: війни Наполеона та поширення західноєвропейських ідей про народ як джерело влади, необхідність подати історичні документи, які підтверджували походження вчорашньої козацької старшини і, як наслідок, зацікавлення історичним минулим народу, діяльність в Україні масонських організацій, які поширювали ідеї свободи, братерства, рівності.

- Початком національного відродження вважають 1798 р., коли було видано поему **“Енеїда”** І. Котляревського.

Титульна сторінка “Енеїди” Котляревського

Іван Котляревський

Нація - історична спільність людей, що складається в ході формування спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру, які складають її ознаки.

Українське національне відродження - соціальний та політичний рух на території Російської та Австро-Угорської імперій, що виступав за національно-культурне відродження й становлення української нації.

Першим центром українського духовного відродження став *Харківський університет (1805 р.)*. Гурток «харківських романтиків» під проводом І. Срезневського вивчав історію та культуру, впроваджував українську мову в літературний ужиток.

Заснований в 1834 р. *Київський університет* став осередком археологічних, історичних, етнографічних, філологічних досліджень. Саме діяльність цих навчальних закладів «відкрила» Україну та обґрунтувала думку про окремішність українського народу, з власною мовою, культурою, традиціями. Визначилася мета українського відродження – самостійність України.

Кирило-Мефодіївське братство (1846 – 1847 рр.) – нелегальне товариство, засноване студентами і викладачами Київського університету, було першою спробою переходу до політичного етапу визвольної боротьби. Програма передбачала створення конфедерації вільних слов'янських держав із демократичним ладом зі столицею в Києві, ліквідацію кріпацтва, національне визволення українського народу тощо.

**ВІД КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКОГО БРАТСТВА ВЕДЕ СВОЮ ІСТОРІЮ ВЕСЬ
НОВИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РУХ.**

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ

- Кирило – Мефодіївське товариство проіснувало 14 місяців.
- За доносом провокатора студента Петрова було викрите і розгромлене жандармами.
- Членів товариства засудили до різних строків заслань, а Т. Шевченка віддали в солдати на 10 років із забороною писати й малювати.

У другій половині XIX ст. в Росії були проведені реформи, які мали б модернізувати імперію та посилити самодержавство. Так, 19 лютого 1861 р. було скасовано кріпацтво. Зауважимо, що Росія

залишалася єдиною державою в Європі, де зберігалася це ганебне явище.

Земська реформа 1864 р. дозволяла створювати місцеві органи влади – земські управи (земства), які не мали політичних повноважень і опікувалися культурною, господарською і благочинною діяльністю. Відповідно до реформи міського самоврядування 1870 р. у містах обиралися міські думи й управи, що опікувалися комунальними проблемами. Судова реформа 1864 р. запроваджувала безстановий суд, судові засідання ставали публічними. Освітня реформа 1864 р. формувала єдину систему початкової освіти, відновила автономію університетів, сприяла виданню підручників.

На жаль, реформи були обмеженими і непослідовними, вони зберігали недоторканою самодержавну владу і поміщицьку власність на землю. Проте, навіть часткові зміни дали поштовх українському визвольному рухові.

Основною організаційною формою українського національного руху стали *громади* – напівлегальні непартійні об'єднання української інтелігенції. Перша громада була створена 1859 р. в Петербурзі. Діяли в Києві, Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові. Громадівці обґрунтували

самостійність українського народу, виступали проти антиукраїнської концепції М.Погодіна, організували недільні та щоденні школи для дорослих, видавали українські підручники й літературні твори, проводили публічні лекції . Громади були розгромлені в 1863 р.: закрито недільні школи, заарештовано активних учасників руху, припинено видання громадівської преси. *Валуєвський циркуляр 1863 р.* забороняв видання шкільних і релігійних книжок українською мовою. Він довершив розгром громад і спричинив перерву в розвитку українського національного руху на десять років.

Через кілька років заборону щодо театральних вистав вдалося зняти. У 1882 році в Єлисаветграді (нині – м. Кропивницький) було засновано *Театр корифеїв*. Першою виставою була п'єса «Наталка-Полтавка», головну роль в якій виконала Марія Заньковецька.

У 1873 р. за ініціативою В.Антоновича у Києві була створена «Стара громада». Завдяки її діяльності був заснований Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, виходила газета «Київський телеграф», публікувалися праці з етнографії та історії України. Проте з'явився новий імператорський припис – *Емський указ 1876 р.*, що був спрямований не тільки проти громад, але й проти української культури загалом. Він заборонив друкувати будь-які книги українською мовою, ввозити українську літературу, надруковану за кордоном, викладати українською мовою в початкових школах, ставити українські театральні

вистави та влаштовувати концерти з українськими піснями. Таким чином, від 1876 р. діяльність громад стає нелегальною, центр політичної боротьби переноситься до Галичини.

Братство тарасівців – таємна студентська організація (1892 – 1893 рр.), створена І.Липою, В.Шементом, М.Міхновським. Проводили лекції, таємні зібрання, українські вистави. Це перша самостійницька організація Наддніпрянщини, яка виступала за самостійну, суверенну, соборну й неподільну Україну.

! Послідовники братства створили першу українську політичну партію Наддніпрянщини – Революційну українську партію.

Створення українських *політичних партій Наддніпрянщини* розпочалося в 1900 р. Проте, вони були малочисельними, недостатньо згуртованими й організованими. У національному питанні тільки Українська народна партія (1902 р., М.Міхновський) виступала за повну державну самостійність України, решта – обмежувалася вимогами автономії України у складі Росії. Революційна українська партія – перша українська партія Наддніпрянщини (1900 р., Д.Антонович, М.Русов) відстоювала право на автономію, тяжіла до марксистського соціалізму. Українська соціалістична партія (1900 р., Б.Ярошевський, М.Меленевський), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП, 1905 р, В.Винниченко, С.Петлюра), Українська демократично-радикальна партія (УДРП, 1905 р., Є.Чикаленко, Б.Грінченко) виступали за автономію України у складі Росії, симпатизували марксистським ідеям, орієнтувалися на селян і робітників.

У 1908 р. було створене Товариство українських поступовців (М.Грушевський, С.Єфремов, Є.Чикаленко), що заклиало всі політичні сили гуртуватися в боротьбі за національне відродження. ТУП відстоювало конституційно-парламентські методи боротьби, опікувалося діяльністю «Просвіт», українського НТШ (діяло в Києві з 1907 р.), найближчим завданням вважало українізацію освіти, громадських установ, суду й церкви.

У Державних Думах українці створили парламентську громаду, національну програму якої обґрунтував М.Грушевський. Вона передбачала національно-територіальну автономію України зі своїм сеймом, запровадження української мови в шкільництві та державних установах тощо. Від середини 1907 р. розпочався період реакції – жорстокі репресії проти учасників всіх антисамодержавних рухів. Було закрито половину українських газет і видавництв, заборонено діяльність «Просвіт» і викладання українською мовою у школах.

Перша світова війна обернулася трагедією для українського народу, адже країни – учасниці ворогуючих блоків прагнули захопити нові території, зокрема, українські землі. Крім того, перебуваючи під владою ворогуючих імперій, українські вояки опинилися по різні сторони барикад. Західноукраїнські землі стали ареною бойових дій.

! Внаслідок Першої світової війни Російська імперія значно ослабла. У березні 1917 р. впало самодержавство й українці Наддніпрянищини розпочали процес відродження національної української державності.

3. Адміністративно-територіальний поділ підавстрійських земель виглядав таким чином: цісарський уряд створив Королівство Галіції і Лодомерії, тобто Галичини і Володимирщини, яке поділялося на 12 округів (дистриктів), а Буковина входила до нього на правах особливої округи. Закарпаття перебувало в угорській сфері впливу держави Габсбургів і поділялося на 4 округи (жупи), які підпорядковувалися цісарському наміснику.

Становище українців у складі Австрійської корони було кращим, ніж братів з Наддніпрянищини, адже Габсбурги надавали певні права підкореним народам, намагалися проводити політику відносної рівності в національному і культурному питанні. Українці опинилися не стільки перед австрійською, скільки перед польською загрозою, адже польський національно-визвольний рух вважав Галичину частиною Польщі, а українську мову діалектом польської. (Зауважмо схожість з російськими поглядами на Україну і українську мову). Відень не переслідував національних церков, а навпаки, гарантував усім конфесіям рівні права. У кінці ХУІІІ ст. було скасоване кріпацтво й особиста залежність селянина від пана. Освітня реформа 1774 р. запроваджувала українську мову в початкових школах. Але ці реформаторські заходи лише мінімально покращили становище українців.

Соціальна структура населення підавстрійської України була неповною. Основну масу становило селянство, що ледь животіло. Характерною особливістю західноукраїнських міст була висока питома вага в них неукраїнського (польського, єврейського, німецького) населення. Це було наслідком колоніального становища українських земель і дискримінації українців. Шляхта й міщанство втратили зв'язок з рідним народом, полонізувалася, онімечувалася. Такий стан речей зумовлював гострі соціальні конфлікти : у ХІХ ст. з новою силою вибухнув рух опришків – колишніх селян, які втікали в гори і вели боротьбу проти поміщиків (Олекса Довбуш загинув у 1745 р.). Взимку 1843 – 1844 рр. і впродовж 1848 – 1849 рр. Північну Буковину охопило повстання на чолі з Лук'яном Кобилицею. Усі повстання уряд придушував силою.

Роль *політичної еліти* на західноукраїнських землях відіграло греко-католицьке духовництво. Саме завдяки його діяльності в Перемишлі сформувався *культурно-освітній осередок*, який опікувався українським шкільництвом і видавав книги українською мовою. Так, Іван Могильницький є автором першої в Галичині граматики української мови «ГраMATика язика словено-руського». Діяльність перемишльського гуртка священників заклала ґрунт для знаменитої Руської трійці (1833 – 1837 рр.).

"Руська Трійця"

"Руська Трійця" — напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання, яке сприяло підвищенню статусу української мови, розширенню сфери її вжитку і впливу. У 30—40-х рр. XIX ст. центром українського національного руху став Львів, а його авангардом — громадсько-культурне об'єднання "Руська Трійця". Його засновниками були Маркіян Шашкевич (1811—1843 рр.), Іван Вагилевич (1811—1866 рр.) та Яків Головацький (1814—1888 рр.), у той час студенти Львівського університету і одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії, які виступали за визволення поділеної на частини України. Вони започаткували новий етап у розвитку національного руху на західноукраїнських землях в дусі романтизму.

Альманах «Русалка Дністровая»

«Русалка Дністровая» — перший західноукраїнський виданий у м. Буда (з 1873 Будапешт) в 1837 році (західний літопис) альманах української мови, який складався з народних дум, пісень, оригінальних творів трійчан і перекладів.

У передмові до «Русалки Дністрової» підкреслено роль народної мови та народної свідомості і поданий список найважливіших літературних і фольклорних надбання того часу. Писав її М. Шашкевич матеріал розглядався у чотирьох частинях:

- Фольклористична частина «Пісні народні» включала 4000 народних дум, обрядових, історичних та ліро-епічних пісень, закарпатських краків.
- Оригінальні твори українців склали другу частину — «Славні думи поезії М. Шашкевича («Земля», «Погода», «Веселля», «Тут за мого», «Сучасні несправедливості», «Доміж нас», «Смех», для дітей («Маленькі» та «Жуліки і Каліш») і, Нагірні виступання народної пісні «Два вояки» Я. Головацького.
- Третій розділ — «Переклади» — подав сербські народні пісні у Шашкевича і Я. Головацького та уривок із чеського «Красно-ручому».
- Історико-літературну розділ «Старина» (з передмовою М. Шашкевича історичні та фольклорні твори, давньої документальної бібліографічної відомості про слов'янство в українській рукописній збірці в Онуфрійському монастирі Дніпрова розділу М. Шашкевича на етнографічну розділу: «Руське слово».

Свою діяльність *Руська трійця* розпочала зі збирання українського фольклору в Галичині, Буковині та Закарпатті. Трійчани будили національну свідомість і видавали книжки українською мовою. У 1837 р. вийшов альманах *«Русалка Дністровая»*, що складалася з народних дум, пісень, оригінальних творів трійчан і перекладів. Написаний живою народною мовою, він став основою розвитку української літературної мови на західноукраїнських землях. Творці *«Русалки Дністрової»* заявили про галичан як про частину єдиного українського народу. Влада заборонила видання, через переслідування Руська трійця розпалася.

Європейська революція 1848 – 1849 рр. – т.зв. Весна народів активізувала політичні процеси на західноукраїнських землях. 22 квітня 1848 р. було повністю скасовано панщину. 2 травня у Львові було створену першу українську громадсько-політичну організацію – *Головну Руську Раду (ГРР)*, яка до 1851 р. представляла інтереси українців Галичини перед центральним урядом. Раду очолив єпископ Григорій Яхимович. За прикладом Львова руські ради виникли в 50 містечках і селах Галичини. У першому номері *«Зорі Галицької»* - друкованого органу ГРР, була опублікована відозва до українського народу, де вперше галичани заявили про те, що вони з наддніпрянцями – одна нація.

перший випуск першої україномовної газети

ГРР звернулася до Відня з вимогою відокремлення Східної Галичини від Західної та перетворення її на окремий коронний край, тобто на національно-територіальну автономію. Австрія прийняла відповідну постанову, але вона залишилася тільки на папері. Завдяки Раді українська мова була впроваджена в народних школах і стала обов'язковим предметом у гімназіях. У 1849 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся перший *З'їзд діячів української культури, науки та освіти*. Згідно з рішенням з'їзду було засновано «Галицько-руську матицю» - культурно-освітню організацію, яка мала видавати книги для народу. Знаковим стало відкриття 1848 р. в Коломиї першої української читальні та заснування 1849 р. Народного дому у Львові.

Відповідно до першої австрійської конституції (проголошена 25 квітня 1848 р., проіснувала до 1851 р.) у липні 1848 р. зібрався перший парламент Австрійської імперії, де українці мали свою фракцію із 39 делегатів. Наступного року уряд створив місцеві парламенти – окремі галицький і буковинський сойми, які давали можливість українцям відстоювати свої інтереси. Реакційні події змусили ГРР у червні 1851 р. припинити діяльність, більшість поступок українцям щодо їх національних прав влада скасувала, але придушити український рух було вже неможливо.

! Саме з 1848 р. Галичина стала українським П'ємонтом за аналогією з італійським князівством, яке вело боротьбу за визволення італійських земель з-під іноземного гніту і їх об'єднання в одній державі.

Нова конституція 1867 р. проголосила міжнаціональну рівність, це стало поштовхом для національно-культурного і політичного руху на західноукраїнських землях. У II пол. XIX ст. на західноукраїнських землях діяло три політичні течії – москвофіли, народовці, радикали.

Народовці (національна українська течія, представники якої доводили самостійність українського народу) у 1868 р. заснували

культурно-освітнє товариство «Просвіта». Першим головою просвіти був А.Вахнянин. Товариство організовувало читальні, проводило вечори та лекції, фінансувало діяльність кооперативів.

Москвофіли – антиукраїнська течія, як правило фінансована російською імперською владою, представники якої заперечували окремішність українського народу, української мови, прагнули до переходу усіх земель під владу російської імперії. Вони засновували паралельні до народовців мережі читалень і товариств, працюючи на розкол і послаблення українського руху.

Радикали – це молоді представники тодішнього соціуму, які закликали до активнішої боротьби за національні та політичні права, вважаючи, що час культурницької діяльності минув.

будинок товариства «Просвіта» у Львові

У 1873 р. з метою розвитку української мови й літератури у Львові було засноване Літературне товариство ім. Т.Шевченка, реорганізоване 1892 р. в НТШ. У його складі працювали історико-філософська, філологічна та математично-природничо-медична секції. У 1897 – 1913 рр. НТШ очолював М.Грушевський.

У 1890 р. І.Франко і М.Павлик заснували *першу українську політичну партію* – РУРП – русько-українська радикальна партія. Програма передбачала утвердження соціалізму і автономію, а в перспективі – незалежність України. Невдовзі РУРП розпалася і на її основі постали інші партії краю. Найчисельнішою серед них стала *Українська національно-демократична партія* (УНДП, 1899 р., В.Будзиновський, К.Левицький, Ю.Романчук), головна мета якої – це досягнення соборної, незалежної України.

У роки Першої світової війни західноукраїнські землі стали ареною бойових дій. 4 серпня 1914 р. емігранти із Наддінрянщини на чолі з Д. Донцовим й А.Жуком заснували у Львові *Союз визволення України* (СВУ), програма якого проголошувала самостійну Україну у формі конституційної монархії. СВУ закликав до підтримки Австро-Угорщини для перемоги над Росією. Загалом, більшість організацій краю відстоювали схожі погляди. У складі австро-угорської армії діяв легіон Українських січових стрільців. «Усуси» були переконані, що воюють за свободу України. У добу Національної революції на основі УСС розпочалося формування української армії.

! Перша світова війна змінила карту Європи, розпалися імперії. Зросла національна свідомість українського народу, який став на шлях творення власної держави.

Висновки

- Українське національно-культурне Відродження відбувалося у складних умовах бездержавності, долаючи протидію та заборону з боку влади;
- Першими носіями ідей відродження була українська шляхта, що походила з козацьких родів;

- Центрами українського національно-культурного руху були університету Харкова та Києва, адже саме у них постали такі об'єднання, як гурток романтиків та Кирило-Мефодіївське братство;
- У XIX ст. сформувалася класична українська література та музика, завдяки феноменальним особистостям Т. Шевченка та М. Лисенка;
- Національно-культурне Відродження на західноукраїнських землях розвивалося у відносно кращих умовах, воно було більш політизованим, адже саме у Львові створена перша українська політична партія РУРП;
- Першими центрами Відродження під австрійських земель були Перемишль і Львів, роль національної еліти належала, переважно, духівництву УГКЦ.
- Культурницькі процеси XIX ст. підготували ґрунт для політичних перетворень, а саме : початку Української національної революції та відновлення незалежної України.

Тема 5. Відродження Української держави на початку XX століття. Розквіт модернізму (2 год.)

ПЛАН

1. Початок Української революції. Діяльність Центральної Ради.
2. Українська держава гетьмана П.Скоропадського.
3. Боротьба за збереження української державності доби Директорії УНР і ЗУНР.
4. Культура українського модернізму.
5. Здобутки і прорахунки Української революції та її історичне значення.

Конспект

1. Перша світова війна змінила карту Європи, розпалися імперії. Зросла національна свідомість українського народу, який став на шлях творення власної держави. Одним із найважливіших наслідків Першої світової війни стало піднесення національно-визвольного та революційного рухів. З другого боку, в результаті війни занепали демократія та гуманізм і поширилися антигуманні тоталітарні ідеології, а саме : більшовизм, нацизм і фашизм. У цьому контексті становище українців було особливо складним, адже наш народ у боротьбі за власну державу мусів воювати не тільки з імперіями, але й з молодими країнами – хижачами.

Майже півтора-столітній період бездержавності нашого народу, його штучний розподіл і репресії проти найменших проявів національної свідомості (особливо з боку російської влади), знищення української

політичної еліти пояснюють прорахунки українських урядів у роки Національної революції 1917 – 1921. Крім того, держави – переможниці Першої світової війни взагалі не сприймали ідеї Української державності.

Необхідно розуміти, що в Україні доби Національної революції 1917 – 1921 рр. громадянської війни не було (нагадаємо, що єдиний період громадянської війни в Україні – це доба Руїни 1663 – 1687 рр.). Така інтерпретація історичних подій є застарілою і відповідає радянській історіографії. Звертаємо увагу на те, що громадянська війна була в Росії, її розв'язали більшовики у листопаді 1917 р. Тоді ж більшовицька хунта створила маріонетковий уряд у Харкові й розпочала війну проти УНР, отже, радянська влада в Україні була встановлена насильно.

Армія УНР та УГА вели справедливу боротьбу за українську державу проти російської Червоної та Білої армії, військ Антанти, польської та румунської армії. Таким чином, внаслідок збройних інтервенцій, несправедливих мирних угод Версальської системи, Ризького миру Україна була переділена між кількома державами-загарбниками – Росією, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією.

17 березня 1917 р. представники українських політичних партій та громадських організацій *утворили Українську Центральну Раду (УЦР)* як вищий законодавчий орган, а пізніше і її відділення на місцях. Первісно в УЦР домінували УСДРП і УПСР, тому вона стояла на платформі територіальної автономії України з державною українською мовою. Щодо соціальної програми, то вона ще не була конкретизована, бо кожна партія по-своєму бачила програму внутрішніх реформ. Тимчасовий уряд взагалі відмовився визнавати Центральну Раду як головний представницький орган українського народу. У відповідь 23 червня 1917 р. УЦР видала свій *Перший універсал*, яким проголошувалася автономія України. Російські великодержавники поставилися до цього акту відверто вороже. До Києва прибула делегація Тимчасового уряду, яка після переговорів з представниками УЦР уклала компромісну угоду. На підставі цього порозуміння 16 липня 1917 р. Центральна Рада видала *Другий універсал*, у якому УЦР відмовлялася від проголошення національно-територіальної автономії до скликання Установчих зборів Росії. Ця капітулянтська лінія призвела до розколу в таборі української революції, викликала розчарування українців і зупинила хвилю національного піднесення. Варто згадати, що уряд УЦР не вирішив аграрної проблеми, відмовився від створення власної армії на основі українізованих частин, на підтримав створення незалежної від Москви УАПЦ. Вибори до Установчих зборів засвідчили перемогу самостійницьких сил – понад 70% виборців проголосували за самостійний державний розвиток України. Натомість, за більшовиків проголосувало менше 10%. Однак демагогічні обіцянки дати мир народам, землю селянам і демократично розв'язати національне питання сприяли швидкому зростанню їхньої партії.

7 листопада 1917 р. більшовики захопили владу у Петрограді, розв'язавши в Росії громадянську війну. Характерно, що обидві воюючі сторони («білі» й «червоні») були єдиними у своєму прагненні підкорити

Україну. За нових умов, коли Тимчасовий уряд припинив своє існування, Центральна Рада видала *Третій універсал* (20 листопада 1917 р.), який проголошував Українську Народну Республіку в межах більшості етнічних українських земель.

Намагаючись захопити Україну, більшовики у Харкові 12 грудня 1917 р. проголосили так званий радянський уряд України на чолі з малограмотним Ю.Медведевим, що був маріонеткою в руках російського більшовицького уряду. 17 грудня Ленін і Троцький надіслали ультиматум до УЦР з вимогами визнати радянський уряд. УНР відкинула ультиматум Раднаркому. Тоді більшовицька Росія оголосила війну УНР. На Україну рушала 60-тисячна більшовицька армія під командуванням Антонова-Овсієнка. Через пацифістську політику українського уряду УНР мала невелику армію, що не могла належно протидіяти червоній армادі.

В умовах більшовицької інтервенції УЦР 22 січня 1918 р. видала *Четвертий універсал*, яким Україна проголошувалася самостійною державою. На захист Української держави стали молоді добровольці (студенти, гімназисти), яких було кинуте на зміцнення оборони залізничної станції Крути. 29 січня 1918 р. 300 молодих добровольців опинилося у центрі бою, вдалося врятуватися лише 26 захисникам УНР. Решта полягли смертю хоробрих, віддавши своє життя за нашу свободу. Оборонці Крут затримали ворожі війська, дали змогу виграти час, що вплинуло на хід мирних переговорів у Бресті Литовському.

! Бій під Крутими є символом героїзму української молоді у боротьбі за незалежну Україну, Україну в якій ми зараз живемо.

26 січня 1918 р. уряд УНР евакуювався до Житомира, а 8 лютого більшовицькі війська під командуванням Муравйова перший раз захопили Київ.

Розпочався тотальний більшовицький терор в Україні. Формальним приводом до нього став наказ Муравйова про знищення всіх «ворогів революції». Більшовики розстрілювали тих, хто розмовляв українською мовою, одягав вишиванку чи мав довгі козацькі вуса. Саме тоді розпочався відстріл української інтелігенції – загинули композитор М.Леонтович, художники Г.Нарбут та О.Мурашко, поет Г.Чупринка, бібліограф В. Дорошенко. За кілька днів у Києві було закатовано та розстріляно 5 тис. мирних мешканців. «Червоний терор» супроводжувався пограбуванням України, вивезенням у Росію хліба, який силою вилучали в селян. Це призвело до збройного опору більшовицькій окупації.

Український уряд розпочав переговори з державами Центрального блоку і 9 лютого 1918 р. було підписано в цілому вигідний для України *Берестейський (Брест-Литовський) мир*. Згідно з його умовами УНР

визнавалася самостійною державою, а її західний кордон збігався в цілому з кордоном етнічних українських земель.

Брест-Литовський договір означав визнання УНР і вихід України на міжнародну арену.

У рамках миру було укладено «Господарський договір», який передбачав надання військової допомоги УНР Німеччиною та Австро-Угорщиною. У середині лютого розгорнувся наступ німецько-австро-угорських військ і частин Армії УНР. 1 березня 1918 р. українські частини під командуванням Є.Коновальця досягли Києва. За 68 днів «червоні» відступили з України, а 16 квітня 1918 р. маріонетковий уряд Ю.Медведєва у Таганрозі припинив своє існування. Отже, перша більшовицька інтервенція проти України провалилася.

Останні дні діяльності Центральної Ради були доволі активними. Так, український уряд прийняв Закони про громадянство, Державну символіку, запровадив національну валюту – гривню тощо. 29 квітня 1918 р. УЦР ухвалила першу Конституцію суверенної Української держави. Вона складалася з 83 статей, котрі декларували УНР як унітарну демократичну державу з рівними правами для всіх громадян і право кожній нації на національно-персональну автономію. М.Грушевський став першим президентом держави. Однак німецько-австрійське командування почало втручатися у внутрішню українські справи, підтримуючи антиурядові праві сили. Результатом цього став державний переворот 29 квітня 1918 р. і проголошення нової влади в особі гетьмана Павла Скоропадського.

! До падіння Центральної Ради призвели як внутрішні, так і зовнішні чинники. Господарська руїна, анархія та безладдя перешкоджали роботі УЦР. Вона не змогла запропонувати програму консолідації всього українського суспільства, а зволікання з проведенням аграрної реформи і відмова від формування боездатної армії відвернули від неї підтримку народу. Крім того, УНР була окупована спочатку більшовиками, а згодом німецько-австрійськими військами, які не підтримували соціалістичного уряду УЦР.

2. Другий етап Національної революції – це Українська держава доби гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Після приходу до влади П.Скоропадський видав «Грамоту про тимчасовий державний устрій», за якою Україна ставала фактично монархією з національними атрибутами часів козацько-гетьманської доби. Змінено назву держави – УД – Українська держава, створено новий уряд – Раду міністрів, до якого не ввійшли представники соціалістичних партій (крім Д.Дорошенка – міністра закордонних справ). Гетьман проголосив непорушним право приватної власності, призупинив розвал економіки й торгівлі, зміцнив національну валюту, розбудував флот, поліцію тощо. Було видано наказ про створення української національної початкової

школи і закон про обов'язкове вивчення української мови і літератури, історії та географії України в середніх школах. Також постали 150 нових гімназій, два нових університети – в Києві та Кам'янці-Подільському. Гетьманський уряд заснував Національну бібліотеку, Національний музей, Український державний архів, в усіх університетах функціонували кафедри українознавства. 14 листопада 1918 р. була утворена Всеукраїнська академія наук, яку очолив академік В.Вернадський.

Зовнішня політика була доволі вдалою. Крім держав Четвертого союзу, уряд П.Скоропадського уклав договори з 30-ма країнами. Навіть більшовики визнали УД, підписавши в червні Берестейський (Брест-Литовський) договір.

Водночас, при Скоропадському значно посилилася залежність України від Німеччини. Німецьке командування насильно вилучало хліб у селян, а це викликало невдоволення і протести. Не сприймалися суспільством і антидемократичні порядки, сувора цензура та сприяння гетьмана поміщикам. Крім того, гетьманська адміністрація і військо були сповнені російських великодержавників, які з презирством ставилися до всього українського, а саму Україну розглядали як складову «білої» Росії.

11 листопада 1918 р. Німеччина капітулювала перед Антантою, відповідно до умов капітуляції німецькі війська мали повернутися до додому і гетьман П.Скоропадський залишився без підтримки. Антанта, як відомо, прагнула відродити «неділиму» Росію і Польщу, а ідею незалежної України не сприймала взагалі. У такій ситуації гетьман ліквідував державний суверенітет України і увійшов до складу «білої» Росії. Українці підняли анти гетьманське повстання і 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини.

! Історична наука наразі не дала однозначної оцінки діяльності гетьмана П.Скоропадського, чіткого балансу позитивних і негативних моментів його політики. Але зрозуміло, що сильною стороною у політиці Скоропадського була спроба посилити історичну державну традицію України, пов'язавши її з козацькою добою та прагнення зібрати всі етнічні українські землі в єдиній державі.

3. Опозиція до гетьмана П.Скоропадського виникла ще навесні 1918 р., а 14 листопада для керування анти гетьманським повстанням було створено *Директорію*. Її опорою були загони січових стрільців полковника Є. Коновальця. 18 листопада 1918 р. перемога під Мотовилівкою фактично вирішила долю гетьмана – П.Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон. 18 грудня Директорія урочисто вїхала до Києва і проголосила відновлення УНР.

Новий уряд очолив В.Чехівський, який, як і більшість членів Директорії, перебував у полоні «лівих ілюзій». Рішення Директорії про позбавлення виборчих прав інтелігенції та чиновників викликало непотрібну напругу в середині України і створювало проблеми у відносинах з Антантою і Польщею.

Становище УНР було вкрай несприятливе – навколо неї утворилося коло ворогів. Із заходу наступали поляки, з Дону – білогвардійці, зі сходу – більшовики, а Антанта захопила південно-західні території України. Армія УНР на момент початку другого етапу більшовицької агресії налічувала близько 100 тис. вояків, однак вона мала воювати на кількох фронтах проти різних противників. Під ударами російських більшовиків українські війська поступово відступали на захід, 5 лютого 1919 р. уряд Директорії змушений був залишити Київ. За таких обставин головою Директорії став С.Петлюра, який провів низку важливих заходів, спрямованих на зближення з Антантою. Проте остання надавала перевагу білогвардійцям. Крах надій на допомогу Антанти змусила новий уряд Б.Мартоса (утворений 9 квітня 1919 р.) закликати український народ на боротьбу проти російського нашестя. Навесні 1919 р. на більшості українських земель встановилася більшовицька влада, принесена на московських багнетах. Про людське око існував уряд УСРР – Рада народних міністрів, який очолював болгарин Х.Раковський та у якому українці становили незначну меншість. Масштаби масових репресій, грабунків та насильств цього разу були набагато більшими, ніж у 1917 – 1918 рр., кількість жертв налічується десятками тисяч. У відповідь на більшовицький терор спалахнули виступи по всій окупованій Україні. Тільки за квітень – червень 1919 р. вибухнуло понад 300 повстань. Проти більшовиків повстають і їхні вчорашні союзники – отамани Григор'єв, Зелений, Махно. У середині 1919 р. повстанці контролювали майже всю Україну, що дало змогу Армії УНР розпочати похід на схід.

31 серпня 1919 р. українське військо визволило Київ. У той самий час у лівобережну частину міста входили білогвардійці. Коли корпус УНР зустрівся з російськими частинами, між ними виникла перестрілка. І хоча до вибуху взаємної війни не дійшло, терміново довелося вирішувати складну проблему ставлення до «білих»: йти з ними проти «червоних» чи дати бій Денікіну, ставши таким чином союзниками більшовиків? Директорія та уряд ЗУНР обрали білих, через що змушені були відвести свої війська з Києва. Під тиском денікінців більшовики відступали з України, отже, друга більшовицька інтервенція проти УНР завершилася поразкою, як і попередня.

! Перемога над більшовиками не означала закінчення війни для України. Тепер вона мала воювати проти «білої» Росії та Польщі. Задача Києва денікінцям справила гнітюче враження на українців, спричинила відхід від УНР частини повстанців. Антиукраїнська політика Денікіна переконала Директорію у неможливості союзу з білогвардійцями. Реальним союзником була Польща, але визнати поляків, які знищили ЗУНР своїми союзниками не могли галицькі українці. Це стало джерелом трагічного розколу в таборі українських самостійницьких сил.

Директорія ще 24 вересня 1919 р. оголосила війну Денікіну, але наступ її військ був невдалим, бо вибухнула жахлива епідемія тифу. УНР опинилася в «чотирикутнику смерті», була відрізана від світу, не могла через ворожу позицію Антанти дістати навіть ліки, закуплені українським урядом у США на суму 8 млн. доларів. Армія танула на очах, до 70 % її особового складу вимерло від тифу. Із заходу посилювався польський наступ, одночасно більшовики розпочали третю інтервенцію проти УНР. У таких умовах Головний отаман С.Петлюра прийняв рішення розпочати партизанську війну проти ворогів. 6 грудня 1919 р. 6-тисячна Армія УНР під командуванням генерал-хорунжих М.Омелянвича-Павленка та Ю.Тютюнника розпочала славнозвісний *Перший зимовий похід*. За 5 місяців походу українські війська з боями пройшли по ворожих більшовицьких і денікінських тилах 2500 км. Однак до середини лютого 1920 р. Червона армія окупувала майже всю УНР, крім Волині і частини Поділля, де хазяйнували поляки і Криму, де укріпилися білогвардійці. За таких обставин 22 квітня 1920 р. С.Петлюра уклав з Польщею *Варшавську угоду*. За нею Польща визнавала незалежність УНР, а та, у свою чергу, мала відмовитися на користь Польщі від західноукраїнських земель.

! Варшавська угода і досі викликає гостру полеміку між істориками з точки зору її моральності. Це була дуже тяжка домовленість, і не випадково галичани її відкинули. Але іншого виходу в С.Петлюри тоді не було і він використовував останній шанс на відродження незалежної України.

25 квітня 1920 р. розпочався польсько-український наступ на Київ. Вже 7 травня союзники вступили до міста, а 24 травня до столиці урочисто в'їхав С.Петлюра і український уряд. Але російські більшовики кинули проти України потужні сили, відтіснивши польсько-українські війська до Львова, Замостя і Варшави. Завдяки героїчній обороні Замостя (28.08. – 2.09. 1920 р.) дивізією Армії УНР під командуванням генерала М.Безручка було стримано наступ більшовицьких військ. Сталося те, що сучасники назвали «чудом під Варшавою». Червона армія швидко відступала, а українські війська у жовтні 1920 р. визволили Поділля. Склалася сприятлива для подальшого наступу ситуація, проте у польському суспільстві домінували негативні настрої щодо війни в Україні. Тому Ю.Пілсудський поспіхом уклав перемир'я з більшовиками. Українські війська розцінили це як зраду і змушені були з боями відступити за р. Збруч. Після перемоги над УНР і замирення з поляками більшовики розпочали наступ на Крим, який контролювали «білі». До кінця листопада 1920 р. більшовицька армія оволоділа Кримом. За Ризьким мирним договором від 18 березня 1921 р. Польща визнавала радянські Білорусь і Україну, за що Москва визнала приєднання до Польщі західноукраїнських і західнобілоруських земель. Частина вояків УНР утворила групу для організації *Другого зимового походу* по Волині й

Поділля восени 1921 р. під командуванням Ю.Тютюнника. 17 листопада у запеклому бою з більшовиками загинуло понад 400 повстанців, у полон потрапило 500 поранених, 359 з них відмовилися визнати більшовиків і зрадити Україну. Їх було розстріляно біля с. Базар на Житомирщині. Другий зимовий похід був останньою значною спробою відродити незалежну Українську державу. Але варто зауважити, що повстанський рух тривав у деяких регіонах України до 1925 р. – Холодний Яр на Черкащині, Полісся, Чернігівщина, Поділля. Тільки ціною широкомасштабних репресій більшовицька Росія спромоглася його остаточно придушити.

! Унаслідок збройної агресії сусідніх держав, насамперед Росії, УНР припинила своє існування. Однак вона продовжила у новітній час традиції українського державотворення і стала містком між Українською козацькою державою – Гетьманщиною ХУІІ – ХУІІІ ст. і Україною, у якій ми зараз живемо. Історія УНР є прикладом змагань нашого народу до свободи і переконливим доказом його державності.

Основною перепорою для під австрійських земель на шляху відродження національної держави були поляки, які бачили весь цей регіон у складі нової Польської держави в старих кордонах «від моря до моря». У ніч на 1 листопада 1918 р. Перший український полк під командуванням Дм. Вітовського взяв під свій контроль найважливіші установи Львова, підхорунжий З.Русин вивісив на львівській ратуші синьо-жовтий прапор. Так само розгорталися події в інших галицьких містах. Так відбувся «Листопадовий зрив» (чин) – Листопадова національна революція, наслідком якого 9 листопада 1918р. було проголошено незалежну *Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)* на території Галичини, Буковини і Закарпаття. 13 листопада було прийнято тимчасову Конституцію, за якою ЗУНР ставала демократичною республікою, затверджувалася національна символіка. Уряд обіцяв провести аграрну реформу, ввести 8-годинний робочий день тощо. Національним меншинам гарантувалася національна автономія.

Поляки, намагаючись відродити велику Польську державу, розпочали війну проти ЗУНР. Вона мала кілька етапів. Перший – сутички між українцями і поляками у Львові, які у день билися, а ввечері укладали перемир'я і сідали разом варити кашу... На цьому етапі ще можливо було досягнути порозуміння. До цього закликали митрополит УГКЦ Шептицький і польський архієпископ Більчевський.

Другий етап українсько-польської війни розпочався 20 листопада 1918 р. наступом польського війська на Львів. Через кілька днів поляки зчинили у місті єврейський погром. Уряд ЗУНР розпочав мобілізацію до УГА, яку очолив генерал-хорунжий УНР М.Омелянвич-Павленко. Після взяття Львова поляками війна поступово охопила всю Галичину і ставала все жорстокішою. У кінці 1918 р. Румунія окупувала Буковину, на початку 1919 р. війська Чехословаччини і Румунії, за якими стояла

Антанта, увійшли до Закарпаття. Міжнародне співтовариство зайняло антиукраїнську позицію. На Паризькій мирній конференції лідери США, Франції та Великобританії не визнавали делегацій УНР та ЗУНР, а «українське питання» розглядали лише в контексті російського чи польського. Саме після втручання лідерів Паризької мирної конференції, у середині лютого 1919 р. було зупинено успішний наступ УГА. Докорінний перелом у війні настав, коли польський уряд перекинув із Франції до України добре озброєну 80-тисячну «Блакитну армію» генерала Ю. Галлера. На вимогу Антанти, ця армія мала бути використана тільки проти більшовиків, але польський уряд кинув її проти УНР і ЗУНР. Одночасно на Покуття вдарила румунська армія.

У критичній ситуації у червні 1919 р. розпочався останній наступ УГА під Чортковом – т.зв. Чортківська офензива. Невелика, але сповнена бойового духу УГА дійшла до Галича і Ходорова, і саме тоді керівництво Антанти дало дозвіл армії Ю. Галлера завдати ЗУНР остаточного удару. Після цього 18 липня 1919 р. частини УГА та уряд ЗУНР перейшли Збруч, Галичина опинилася під польською окупацією.

4. *Розвиток модернізму* проходив під впливом нових європейських підходів до культури. Модернізм (або сецесія) – це нове мистецтво, в Україні цей стиль тривав від кінця ХІХ до 30-их. рр.. ХХ століття. У *літературі* він представлений поколінням представників «Молодої музи» та «Української хати». До цих мистецьких об'єднань належали Б.Лепкий, В.Пачовський, П.Карманський, М.Коцюбинський, а «жіночу традицію» представляли Леся Українка та Ольга Кобилянська. Література відрізняється жанровим різноманіттям – імпресіонізм, символізм, експресіонізм, неокласицизм, авангардизм тощо. *Архітектура* модернізму була спробою поєднати класичний стиль із функціоналізмом. Прикладами є залізничні вокзали Львова, Києва, перший в Україні критий ринок – Бесарабський. Викликають захоплення роботи В.Городецького – Будинок з химерами в Києві, І.Левинського – Будинок страхового товариства «Дністер» у Львові, відомий також як «Будинок у вишиванці», В.Кричевського – Будинок Полтавського земства тощо. *Модерна скульптура* характеризується експресією, рухом, динамізмом. Серед найвідоміших модерних скульпторів є Олександр Архипенко, якого вважають засновником кубізму в скульптурі. Особливою майстерністю відрізняються роботи майстра із жіночого циклу – «Блакитна танцівниця» і «Жінка, що вкладає волосся». Активним учасником Української революції був Михайло Гаврилко – скульптор, творець першої в світі «Шевченкіани». *Художники-модерністи* – Іван Труш, Олександр Мурашко, Олекса Новаківський – працювали як портретисти та пейзажисти. Зокрема, І.Труш створив Галерею портретів відомих українців – І.Франка, Лесі Українки, М.Грушевського. Особливої уваги вартує Михайло Бойчук – засновник невізантійського мистецтва – цілої школи своїх послідовників – бойчукістів.

Творцем українських державних знаків часів Національної революції був Георгій Нарбут. Крім ескізів банкнот, він створив перші марки, печатки, шеврони військових мундирів. *Театральне мистецтво* модернізму пов'язане з іменем Леся Курбаса. Він заснував у Києві «Молодий театр», перше модерне театральне об'єднання, а в 1922 р. в Харкові постає ціла театральна-мистецька студія – «Березіль». Перші вистави Курбас поставив за творами В.Винниченка, В.Шекспіра, М.Куліша. *Музичне мистецтво* сформувалося на ґрунті творів М.Лисенка. Його послідовники – М.Леонтович, С.Людкевич, К.Стеценко. У 1918 р. П.Скоропадський заснував Національний хор, Національний ансамбль танцю, Національну капелу, які вирушили на гастролі і популяризували Україну в світі.

На жаль, розвиток модерної культури був перерваний більшовицьким наступом. Радянська влада встановила тотальний контроль над усіма сферами життя, у тому числі над мистецтвом. Єдиним дозволеним був стиль «соціалістичного реалізму».

5. Були внутрішні та зовнішні причини поразки Української революції, а саме:

- Відсутність єдності всіх політичних сил
- Надмірне захоплення частини українських політиків соціалістичними ідеями, віра в союз із більшовиками
- Відсутність досвіду державотворення та слабкий розвиток самостійницьких ідей
- Незавершеність створення армії
- Неефективна соціально-економічна політика
- Несприятлива міжнародна ситуація, неприйняття європейськими лідерами ідей незалежної України
- Необхідність ведення бойових дій проти чотирьох ворожих армій водночас

Історичне значення Української революції 1917 – 1921 рр. полягає в тому, що було збережено та поглиблено процес українського державотворення, який бере початок від Київської Русі. Отже, говоримо про наступність української державності. Проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. засвідчило одвічне прагнення нашого народу до соборності. Українська нація вкотре нагадала світові про себе і свої права на побудову власної держави. Таким чином, Українська революція це:

- Перший український парламент
- Перший український уряд
- Українська академія наук
- Українська гривня і перша українська марка
- Українська армія та флот
- Визначення території та кордонів України в етнічних межах
- Затвердження національної символіки – Герба, Прапора, Гімну
- Повернення Києву статусу столиці

- Надання офіційного статусу українській мові, культурі, історії, Закон про громадянство і Конституція УНР
- Закладення фундаменту для нового українського війська та продовження традицій державності, що забезпечили можливість відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р.
- Піклування про розвиток науки і культури, заснування Академії наук і Академії мистецтв, нових університетів та гімназій.

Висновки

Відроджена українська держава – УНР і ЗУНР проіснувала лише кілька років. Збройна агресія сусідніх держав призвела до їх падіння. Після поразки українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. більшість українських земель опинилася під владою більшовицької Росії, а західноукраїнські землі були окуповані Польщею, Румунією і Чехословаччиною. Під владою цих держав українські землі перебували аж до початку Другої світової війни. Але, за висловом І. Лисяка-Рудницького, «не соромно бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть сили наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі».

За дуже короткий для історії проміжок часу український народ здійснив без сумніву доленосні перетворення : було відроджено незалежну Українську державу, проголошено Акт злуки УНР і ЗУНР, що вкотре засвідчив незламність ідей Соборності. Вдалося розбудувати органи влади, сформувати Армію, котра відчайдушно захищала рідну землю від окупантів. Було ухвалено Конституцію, що гарантувала демократичні права і свободи усім громадянам, прийнято Закон про громадянство, Про державний статус української мови тощо.

Тема 6. Країна під владою тоталітарного режиму (2 год.)

ПЛАН

1. Установлення радянського тоталітарного режиму:

- а) Політика «воєнного комунізму» більшовиків в Україні.
- б) Неп та українізація : причини, зміст, наслідки.
- в) Злочини сталінізму проти України – масові репресії 20 – 30-х. рр. 20 століття. Голодомор 1932 – 1933 рр. – геноцид українського народу.

2. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період :

- а) українські землі під владою Польщі
- б) українські землі під владою Румунії
- в) українські землі під владою Чехословаччини.

Карпатська Україна.

3. Україна у роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.)

4. Комуністичний режим в Україні у II пол. XX ст.

Конспект

1. У період між двома світовими війнами наш народ перебував під владою чотирьох держав-сусідів – більшовицької Росії, Польщі, Румунії та Чехословаччини (з березня 1939 р.- під владою Угорщини). Очевидно, що жодна з країн цілковито не забезпечувала національно-культурних прав українців, але становище українців протягом цього часу було різним. Найлояльнішу політику щодо національних меншин проводив уряд Чехословаччини на чолі з президентом Т.Масариком, натомість, більшовицька влада розгорнула в Україні «червоний терор».

Необхідно пам'ятати, що національно-визвольна боротьба українського народу у різних формах продовжувалася і після поразки Національної революції 1917 – 1921 рр.. Зауважимо, що відтинок історії України міжвоєнних років, а особливо – під владою більшовицької Росії, належить до мало досліджених, замовчуваних і заідеологізованих у радянський час. Так, розв'язану більшовиками війну проти УНР трактували як громадянську, а встановлення радянської влади в Україні – втіленням «віковічних мрій та тривалої боротьби українського народу». Натомість, переслідування церкви, злочини сталінізму періоду «Розстріляного Відродження», штучний Голодомор 1932 – 1933 рр. не були представлені в офіційній історіографії. На жаль, у роки незалежності певні політичні сили також свідомо перекручували історичне минуле, намагаючись витерти з національної пам'яті злочини комунізму.

! У 1992 р. Європейська Рада засудила злочини нацизму – сталінізму, проголосивши 23 серпня – Європейським Днем пам'яті жертв цих антилюдських режимів. У 2015 р. Верховна Рада України ухвалила т.зв. закони про декомунізацію, якими визнала злочини комунізму проти нашого народу та заборонила пропаганду комуністичної символіки.

А) Перша спроба більшовиків поширити радянську владу з диктатурою пролетаріату в Україні у 1918 р. закінчилася невдачею. Але після закінчення Першої світової війни російські більшовики розірвали Брест-Литовський мир і розпочали другу збройну інтервенцію проти УНР. Для прикриття російської агресії наприкінці листопада 1918 р. у залізничному вагоні на вокзалі в Курську(!) більшовики створили «тимчасовий робітничо-селянський уряд України», перейменованої з УНР на УСРР, який очолили громадяни Росії – Г.П'ятаков, а згодом – Х.Раковський. На початку травня 1919 р. значну частину території України в межах колишньої Російської імперії контролювала Червона армія. Установлення «диктатури пролетаріату» відбувалося насильними методами – шляхом масових вбивств – «червоного терору» і т.зв. «воєнного комунізму» – намаганнями перебудувати економічні відносини на комуністичний лад. «Воєнний комунізм» передбачав ліквідацію товарно-

грошових відносин і побудову держави з тотальним плануванням розподілу матеріальних благ. Його основою була продрозкладка – масове вилучення сільгосппродукції, санкціоноване ЦК РКП(б) у лютому 1919 р. Через інфляцію селянин фактично віддавав усе ним вирощене за безцінь. Для забезпечення плану продрозкладки більшовики створили т.зв. Продовольчі армії, які зі зброєю вилучали продукцію у селян. Навесні 1919 р. відповідно до положення «Про соціалістичний землеустрій та заходи переходу до соціалістичного землеробства» розпочалася колективізація. Вона супроводжувалася репресіями проти селян, які володіли землею і не бажали вступати до колгоспів. Уже влітку 1919 р. в Україні посилювалися повстанські загони, які боролися не лише проти продрозкладки, але висловлювали незалежницькі, національні гасла : проти московських комісарів та їхнього терору, за справедливу, дійсно народну владу, за незалежну Україну, владу Рад без комуністів і чекістів.

! Антиккомуністичний рух був настільки масштабним, що впродовж літа – осені 1919 р. лише на півдні України відбулося 238 збройних виступи, а загалом у 1919 р. український народ 700 разів зі зброєю виборював свої права. Повстання спалахували майже у кожному селі, його учасниками були як чоловіки, так і жінки. Особливо масовими були повстання на Черкащині (Холодний Яр) та на півдні України, де діяв Н.Махно.

У боротьбі з селянством, яке протестувало проти комунізації, Червона армія застосовувала варварські способи – масові розстріли, тортури, взяття заручників, спалення сіл. У 1921 – 1923 рр. більшовицька влада організувала перший штучний голодомор. Його основною причиною була більшовицька політика «воєнного комунізму», спрямована на відновлення Російської, тепер названої радянською, імперії. Крім того, голодомор мав знищити хвилю селянських повстань, які періодично підіймалися в Україні. Посуха тільки посилила штучний голодомор, який охопив Південну Україну та частину Лівобережжя, де голодувало 4 – 7 млн. чол. Протягом 1921 – 1923 рр. від голоду в Україні померло 1,5 – 2 млн. людей.

! Вперше застосувати голод як зброю, як засіб упокорення народу вирішив лідер комуністів В.Ленін. Він разом із Л.Троцьким «винайшов» голодомори і концтабори проти власних громадян.

Характерно, що більшовики замовчували голод і планували зібрати у 1921 р. 200 – 300 млн. пудів хліба з України. Єдиною інституцією, яка надала голодуючим допомогу, була Православна Церква. Ленін використав пропозицію Церкви про допомогу для того, щоб конфіскувати її багатства та збільшити золотий запас. Саме тоді розпочалося пограбування пам'яток української культури, адже комісії комуністів забирали дорогі хрести, чаші, ікони у золотих оправах, митри тощо.

Золоті і срібні вироби переплавляли, а також нелегально переправляли за кордон, де продавали за півціни.

! Лише у Києво-Печерській лаврі комуністи конфіскували 12 000 кг срібла, 70 кг золота, 18 кг коштовного каміння ! Обдираючи золоті оправы, новітні московські варвари рубали на дрова безцінні ікони часів Київської Русі ...

Спротив більшовицькій політиці «воєнного комунізму» зростав не лише серед селянства, активізувалися страйки робітників і військовослужбовців. Навіть масовий терор не міг здолати народні протести. Тому Ленін проголосив т.зв. «танго – крок назад, а потім – два вперед», зауваживши, що нова політика не поклала край терору.

Б) Політика непу та «українізації» не означали зміни більшовицького курсу на встановлення тотального контролю над усіма сферами життя, а були поспішною реакцією керівництва ВКП(б) на масові повстання. Тримуючись за владу, намагаючись уникнути нової хвилі повстань, Ленін заявив про необхідність змін у внутрішній політиці. Задекларовані комуністами зміни мали чітку пропагандистську мету – нейтралізація національно-визвольних рухів і збільшення підтримки радянської влади.

У березні 1921 р. на з'їзді РКП(б) було ухвалене рішення про перехід до нової економічної політики (аббревіатура «неп» вперше з'явилася у травні 1921 р.). Тепер селянин мав сплачувати державі натуральний продподаток, який був менший від продрозкладки і, до певної міри, враховував майновий стан селянського господарства. Сплативши продподаток, селян міг продавати решту продукції на ринку. Також поверталася приватна власність на малі підприємства, дозволялася наймана праця, відновлювалася вільна торгівля і товарно-грошові відносини загалом. Попри те, що великі підприємства, банки, транспорт і зовнішня торгівля залишалися у власності більшовиків, частковий перехід до ринкових відносин мав позитивний ефект. До 1926 р. промисловість України досягнула рівня довоєнного 1914 р., а це покращило рівень життя людей. Щодо національно-культурної політики російських більшовиків у керівництві РКП(б) точилися гострі дебати : ліберальніша група (Ленін, Троцький) пропонувала утворити федерацію республік і гарантувати неросійським народам широкі права, принаймні на певний час; друга група (Сталін, Дзержинський, Орджонікідзе) виходила з унітарних позицій, погоджуючись на входження всіх неросійських республік до Росії на правах автономій. Врешті, 30 грудня 1922 р. було проголошено утворення СРСР – модифіковану форму Російської імперії, де головні повноваження належали Москві, а право народів на самовизначення було лише формальним. Після юридичного оформлення більшовицької держави, у квітні 1923 р. була проголошена нова національна політика, в основі якої лежав принцип так званої «коренізації». Тепер більшовицька влада взялася сприяти розвитку

національних мов, культур, національних кадрів, гармонізації міжнаціональних відносин. У КП(б)У і державному апараті, до складу якого входили не українці, а росіяни, євреї, поляки та ін., рішення московського центру зустріли опір. Так, один із керівників компартії України Д.Лебідь заявив, що російська мова пов'язана з «найпрогресивнішим» у суспільстві робітничим класом, а українська мова і культура – з «відсталим» селянством. Чи не переносить нас це «твердження» у валуєвський 1863 рік?! Лише зі зміцненням у керівництві партії й уряду позицій націонал-комуністів – Г.Гринька, О.Шумського, М.Скрипника, В.Чубара. У результаті «українізація» охопила не тільки освіту, але й держапарат і військо, з 1925 р. спавочинство було переведено на українську мову.

«Українізація» ішла паралельно з ліквідацією неписьменності : у 1925 р. було запроваджено обов'язкове чотирирічне навчання дітей, а у 1931 р. – семирічне. Україна досягнула рекордного за свою історію рівня шкіл з українською мовою навчання – 97 % ! Протягом кількох років українська культура пережила справжнє відродження, піднесення національної гідності. Особливої уваги вартує церковне відродження України. У жовтні 1921 р. було проголошено створення Української автокефальної православної церкви на чолі з видатним богословом митрополитом Василем Липківським. Новостворена церкви стала справді національною, опікувалася відродженням духовних традицій українського народу і, звичайно ж, викликала різко негативну реакцію з боку московської РПЦ.

! Комуністична влада, не зважаючи на проголошену політику атеїзму, дозволила легально діяти російській православній церкві. Вона ще у царській Росії була перетворена на покірну прислужницю режиму, таку ж роль відвели їй і більшовики. В обмін на «співпрацю» з органами КГБ «духівництво» РПЦ без проблем «лікувало душі». Всі інші конфесії були заборонені, духівництво і вірні переслідувалися. СРСР був єдиною країною у світі, де за віру в Бога кидали до тюрем, концтаборів, вбивали.

Звичайно, що такий розмах «українізації» був неприпустимим для Москви, у ньому вона вбачала пряму загрозу. Тому зі зміцненням у 1927 – 1929 рр. диктатури Сталіна розпочався процес повернення до «воєнного комунізму» і згортання «українізації». Безперечно, неп та «українізація» мали багато позитивних наслідків – піднесення економіки і сільського господарства, зниження рівня неграмотності, запровадження української мови у державному апараті тощо. Але жоден із цих позитивів не применшує масштабів комуністичних репресій, що забрали мільйони життів.

В) Репресії проти нашого народу комуністична влада здійснювала безперервно, з 1917 до 1991 рр., з тією увагою, що у різні роки вони були більш чи менш масштабними. Дослідники наводять різні цифри

жертв радянського режиму, усі вони є страшними – половина українських чоловіків у ХХ ст. померла насильною смертю, за роки радянської влади було знищено майже 70 млн. українців, щоденно комуністи вбивали 832 людини ... Виникає запитання чому, для чого, невже було стільки ворогів? Відповідь є дуже простою : комунізм, так само як нацизм і фашизм, є антигуманною, людиноненависницькою ідеологією, системою, що знищувала свої та чужі народи, не думаючи про кількість жертв. Варто також додати і великоросійський шовінізм, що його перейняли більшовики з імперських часів і який проявлявся у ненависті до всього українського. Комуністичні репресії мали на меті вбити не лише будь-які прояви інакодумства, а перетворити людину на «нову біологічну істоту з людського матеріалу», вони знищували цілі соціальні групи, окремі інституції, спотворюючи структуру українського суспільства, руйнували національну пам'ять.

За кількістю жертв комуністичного режиму найстрашнішими у нашій історії є 20 – 30-і рр. 20 ст. – «Розстріляне Відродження» і штучний Голодомор. Зміцнивши свою диктатуру, Сталін на початку 1929 р. посилив репресивну політику, розпочалася кампанія залякування суспільства, цькування і знищення цілих верств українського народу. ГПУ (КГБ) перейшло до відвертих фальсифікацій, оголошуючи невинних людей ворогами народу, керівниками якихось антирадянських центрів, агентами іноземних розвідок. Так розпочалася перша хвиля масових репресій – знищення української інтелектуальної еліти. Найчорнішим став т.зв. процес СВУ (Спілки визволення України), який проходив у Харкові у 1929 – 1930 рр.. Процес відбувався над 45 керівниками і головними діячами вигаданої «спілки», а всього до судового процесу у 1930 р. було залучено 474 особи, з них до розстрілу засуджено 15, до концтаборів – 192, вислано за межі України – 87, засуджені умовно – 3, звільнені від покарання – 124 особи. Живими з в'язниць повернулося лише троє. Загалом у зв'язку зі «справою СВУ» радянська влада заарештувала, знищила або заслала понад 30 тис. осіб. За звинуваченням в «українському націоналізмі» та «шовінізмі» були заарештовані вчителі української мови, викладачі, письменники, науковці. Відкритий судовий процес став вирішальним етапом дискредитації політики «українізації» і засобом залякування активної частини суспільства.

Відкриті з розпадом СРСР архівні дані засвідчили, що СВУ, як і ряд інших організацій, були вигадані ГПУ для легітимізації репресій над українською інтелігенцією. У 1989 р. засуджені у «справі СВУ» були посмертно реабілітовані.

! Віце-президент Всеукраїнської Академії Наук, академік Сергій Єфремов за день до свого арешту – 20 липня 1929 р. відвідав могилу Т.Шевченка в Каневі та написав у своєму щоденнику, що «раптово відчув потребу поговорити з Тарасом» ... Зі встановленням радянської влади С.Єфремов займався лише науковою та науково-організаційною діяльністю – очолював Комісію для видання пам'яток новітнього

українського письменства, Комісію для складання біографічного словника діячів України, Історико-літературне товариство при ВУАН. За приналежність до не існуючої організації – СВУ, акад. С.Єфремов отримав 10 років ув'язнення з «суворою ізоляцією». Загинув визначний вчений 10 березня 1939 р. в одному з таборів ГУЛАГу за три місяці до звільнення.

Прямим наслідком «процесу СВУ» стало знищення Української автокефальної православної церкви, адже 20 обвинувачених були представниками духовенства УАПЦ. Репресії проти Церкви стали другою хвилею червоного терору тому, що УАПЦ у підрадянській Україні була єдиною інституцією, що втілювала національні прагнення до духовної незалежності від Москви. Церква була оголошена «осередком мракобісся та контрреволюції», а духовенство та вірні – носіями «шкідливої ідеології». Під тиском влади у січні 1930 р. у Софійському храмі відбувся «надзвичайний» собор, на якому ухвалено акт про «самоліквідацію» УАПЦ, але це не врятувало духовенство та активних вірних від гонінь. Досить сказати, що до 1937 р. каральні органи комуністичної влади фізично знищили близько 2 тисяч представників духовенства УАПЦ, тобто майже всіх. Серед них і трьох митрополитів цієї Церкви – В.Липківського, І.Павловського, М.Борецького.

! Занепад комуністичного режиму дозволив УАПЦ відновити своє легальне існування в Україні, це сталося на першому соборі у Києві у червні 1990 р. Тоді ж главою УАПЦ було обрано Патріарха Мстислава.

Ще однією резонансною справою стала т.зв. «справа Українського національного центру», розпочата у лютому 1932 р. За сфабрикованими доказами чекісти заарештували 50 осіб, зокрема, академіки М.Грушевський та М. Яворський, а також члени УПСР. Більшість заарештованих померли у таборах, 21 особу розстріляли. У 1933 р. органи ГПУ «викрили» т.зв. УВО – «Українську військову організацію», серед арештованих були представники освіти, наукової та творчої інтелігенції – прихильники «українізації». У результаті фальшивих звинувачень нарком освіти М.Скрипник у липні 1933 р. застрелився, а до кінця року за політичними мотивами були звільнені усі (!) керівники обласних управлінь освіти, 90 % - керівників районних відділень, 4 тис. вчителів, 210 викладачів, більшість директорів педагогічних вишів. Усі вони зазнали різних форм політичних репресій.

Нову хвилю арештів зумовило прийняття нового «українського правопису» 1933 р. Націоналістів шукали серед співробітників Інституту наукової мови при Академії Наук. Власне ВУАН зазнала справжнього погрому, було заарештовано понад 80 % її співробітників. Тотальна «чистка» охопила музеї та бібліотеки республіки, видавництва, науково-дослідні інститути, творчі спілки України. У 1933 р. розпочалися арешти письменників, особливого розмаху вони набувають після самогубства

М.Хвильового (травень 1933 р.). За неповними даними до 1937 р. було репресовано близько 500 українських письменників, більшість з них були розстріляні у Соловецькому таборі у жовтні – листопаді 1937 р. Комуністична система знищувала усе найталановитіше – знамениту школу малярства на чолі з проф. М.Бойчуком, модерний театр «Березіль» на чолі з режисером Лесем Курбасом, у 1934 р. були заборонені усі творчі об'єднання і створені єдині, керовані партією спілки.

! Знищення комуністичною імперією української наукової та творчої інтелігенції породило у нашій історії трагічне визначення – «Розстріляне Відродження». Впродовж 20 – 30-х рр. було вбито 80 % української інтелігенції. Українська, україномовна культура фактично була знищена у містах, розпочалося висвітлення історії з точки зору російського великодержавного шовінізму. У 1937 р. російський народ був проголошений «старшим братом»... Особливу увагу Москва приділяла русифікації України.

Голодомор 1932 – 1933 рр. – це масовий злочин, геноцид українців, навмисно організований керівництвом та урядом СРСР, що призвів до багатомільйонних втрат на території Української РСР (крім семи західних областей, Криму і Південної Бессарабії, які тоді не входили до складу УРСР) та Кубані. Організатори цього злочину розраховували на придушення українського національно-визвольного руху і фізичне знищення частини українських селян.

Американські дослідники Джеймс Мейс та Роберт Конквест довели, що Голодомор відповідає загальноприйнятому визначенню **геноциду**. У 1988 р. Конгрес США, а в 1989 р. Міжнародна комісія юристів офіційно визнали Голодомор 1932 – 1933 рр. актом геноциду проти української нації.

24 країни офіційно визнали Голодомор геноцидом українського народу. У 2006 р. Верховна Рада ухвалила «Закон про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні», яким офіційно визнавала Голодомор геноцидом. Проти голосувала фракція комуністів, від Партії регіонів підтримали Закон лише два депутати. Урядові кола Росії заперечують Голодомор, а праці українських науковців про Голодомор 1932 – 1933 рр. зараховано в РФ до «екстремістських видань»...

У 2010 р. Апеляційний суд Києва визнав винними у здійсненні злочину геноциду сім вищих керівників СРСР і УРСР – Й.Сталіна, Л.Кагановича, П.Постишева, В.Молотова, С.Косіора, М.Хатаєвича, В.Чубара.

Внаслідок геноциду українського народу, організованого комуністичною Москвою методом голодомору, в Україні померло понад 10 мільйонів людей. Це найбільша гуманітарна катастрофа в історії нашого народу.

Четверта субота листопада в Україні визнана Днем пам'яті жертв Голодоморів. Щорічно у цей день відбувається загальнонаціональна хвилина мовчання та всеукраїнська акція «Запали свічку».

Перший у світі пам'ятний знак на вшанування річниці Голодомору «Розірване кільце життя» встановлений у канадському місті Едмонтоні (провінція Альберта) біля входу до будівлі мерії у 1983 році.

Термін «Голодомор», що походить від слів «голод» і «мор», з'явився у 1983 р. серед української діаспори Канади під час вшанування 50-х роковин трагедії. В Україні слово «Голодомор» у 1986 р. вперше публічно вжив Іван Драч. З 1988 р. воно стає загальноприйнятим в українській публіцистиці, а згодом і в науковій історичній літературі.

Відкрите пограбування селян із застосуванням війська більшовики почали практикувати відразу після окупації Червоною армією. Першими організаторами і керівниками цих дій були В.Ульянов-Ленін і Л.Бронштейн (Л.Троцький). Але за соціально-демографічними наслідками Голодомор 1932-1933 рр. був найтрагічнішим. *Хлібозаготівлі*, враховуючи їх обов'язковість та карально-репресивний механізм виконання, були однією з форм натурально-продукових повинностей українських селян і стали однією із причин жахливої трагедії Голодомору. Також влада використовувала *«чорні дошки»* як систему примусової ізоляції селян. У 1932 р. 5 млн. українських селян були приречені – у крамниці сіл, занесених на «чорну дошку» не завозили навіть сірників. Для завершення хлібозаготівель комуністична влада застосовувала т.зв. *загороджувальні загони* навколо українських сіл і на залізницях, які унеможливлювали виїзд до міста.

Голод набирив виразних ознак Голодомору але за таких обставин злочинний режим 7 серпня 1932 р. приймає закон «Про охорону ... соціалістичної власності», відомий як *«закон про 5 колосків»*, який передбачав розстріл або 10-річне ув'язнення за збір колосків або залишків зерна. Протягом січня – липня 1933 р. голод охопив усі області УСРР та райони Молдавської АСРР. Крім смерті від голоду, люди помирали від тифу, дизентерії, отруєнь, були випадки канібалізму.

Під час трагедії голоду держава вдалася до *масового вилучення золота у населення* за допомогою системи «Торгсину», де були встановлені завищені ціни на хліб. Протягом 1932 – 1933 рр. «Торгсин» купив в обмін на хліб 71 тону побутового золота! *«Золотозаготівлі»* забезпечили будівництво і придбання обладнання для 10 «велетнів» перших сталінських п'ятирічок – Уралмашу, Кузнецкбуду, Дніпрогесу тощо.

Своє нелюдське обличчя комуністичний режим проявив у ставленні до дітей – у 1932 р. усі інтернати УРСР були позбавлені централізованого продовольчого постачання, бо діти належали до категорії «непрацездатних». Половина жертв Голодомору – *діти*.

Світове співтовариство не відреагувало на трагедію українського народу, хоча інформація про неї час від часу потрапляла на Захід. Ганебну позицію зайняли, наприклад, прем'єр-міністр Франції Е.Еррію та британський письменник Б.Шоу, які публічно заперечували факт голоду в Україні та вихваляли «щасливе життя» українського селянина у колгоспі.

! Голодомор 1932 – 1933 рр. став наслідком терористичної діяльності комуністичного режиму, який штучно створив умови існування, несумісні з життям. Тому радянська соціально-економічна політика тих років мала виразні ознаки геноциду. Примусові хлібозаготівлі, «чорні дошки», натуральні штрафи, «хлібозаготівельні глибинні пункти», «конвеєрний метод», колективна відповідальність, захоплення заручників, позбавлення житла, присадибної землі, унеможливлення пересування та інші форми терору (розкуркулення, депортації, ув'язнення, розстріли) розкривають далеко неповний перелік репресивних дій зі свідомою мотивацією вбивства великих груп людей.

2. Після розпаду Австро-Угорщини у результаті закінчення Першої світової війни у Центральній та Східній Європі утворилася низка незалежних держав, серед них – ЗУНР, що у січні 1919 р. об'єдналася з УНР. Проте сильніші сусіди – Польща, Румунія, Чехословаччина, за підтримки лідерів Великобританії, Франції, США, заволоділи західноукраїнськими землями.

А) українські землі під владою Польщі

Справами кордонів і розмежування територій на Паризькій мирній конференції займалася спеціальна комісія під головуванням Ж.Камбона. 25 червня 1919 р. Верховна рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення передати Східну Галичину під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії та проведення плебісциту. 21 листопада 1919 р. відповідно до «Статуту» Східна Галичина оголошувалася підмандатною територією Ліги Націй, а Польща отримувала мандат на управління нею на 25 років при умові надання автономії з окремим сеймом, судівництвом і військом. 2 грудня цього ж року у Парижі було встановлено кордон етнічного розмежування між поляками, українцями і білорусами, який проходив по лінії Буг – Пінськ – Німан. Пізніше її назвали «лінією Керзона» на честь міністра закордонних справ Великобританії Д.Керзона. Ухвала забороняла полякам творити адміністрацію на схід від цієї лінії. Не зважаючи на нову Конституцію (березень 1921 р.), що проголошувала низку демократичних прав і свобод, польська влада розпочала репресії проти діячів українського руху, діячів ЗУНР, вояків УГА. Близько 100 тис. осіб були ув'язнені за підозрою в участі, сприянні ЗУНР та УГА, тисячі з них померли у таборах від голоду і хвороб. Українців звільнили з важливих посад, терміни «українець», «Галичина» було замінено на «русин» і «Східна Малопольща». Проводилась ізоляція українців Закарпаття, Галичини та Волині. У січні 1920 р. влада ліквідувала галицький крайовий сейм і заснувала у його приміщенні університет імені Яна Казимира. Зауважимо, що політика Польщі була спрямована на поширення серед українців угодовських тенденцій, а також зміцнення польського елемента у найважливіших галузях життя. Із метою асиміляції українців у 1924 р. сейм ухвалив закон про освіту («Закон Ірабського»), відповідно до якого замість національної була

запроваджена т.зв. «утраквістична» (двомовна) школа. Викладання у такій школі поступово переходило на польську. Результатом «реформи» стало зменшення українських шкіл на дві третини – з 2151 у 1924 р. до 716 у 1930 р.

Політика Варшави спричинила стихійний та організований опір українців, який проявлявся у формі партизанського руху, акціях диверсій і саботажу. Так, восени 1930 р. ОУН розгорнула масштабну кампанію з метою зриву виборів до Сейму. У відповідь польська влада провела у вересні – листопаді 1930 р. «пацифікацію» - каральні операції проти українців. До «умиротворення» були залучені польська поліція та військо, що оточували українські села, громили, спалювали українські культурні осередки – «Просвіти», Народні доми, заарештовували, били, убивали мирних людей. На захист своїх братів піднялася українська діаспора, вимагаючи від урядів європейських країн засудити польський терор. І, хоча лідери Великобританії та Франції визнали дії Польщі виправданими, вони закликали Ю.Пілсудського припинити «пацифікацію».

Б) українські землі під владою Румунії

У Румунії проживали три українські громади, які різнилися історичною долею й не були пов'язані одна з одною. Найбільша з них проживала на Буковині, другою за чисельністю громадою були українці Бессарабії, а третю, найменшу в Румунії, українську громаду становили українці Мараморощини.

Правлячі кола обрали шлях насильницької румунізації не румунського населення приєднаних територій. Закривалися українські школи й культурно-освітні установи, людей переслідували за користування українською мовою. У 1936 р. було заборонено використовувати історичні назви в офіційних документах і пресі. Румунізація торкнулася і української церкви. Упродовж майже усього міжвоєнного періоду у регіоні діяв воєнний стан, існувала лише одна українська партія – УНП, заснована В.Залозецьким

В) українські землі у складі Чехословаччини

Становище карпатоукраїнців було кращим, ніж становище українців у СРСР, і навіть у Польщі чи Румунії.

! На думку професора Я.Грицака лише уряд Чехословаччини більш - менш вдало склав іспит на демократію стосовно українців.

У Чехословаччині існували міцні демократичні традиції, кожен, хто поважав конституцію, користувався проголошеними у ній свободами. Уряд намагався покращити економічне становище українських земель – відібрані у поміщиків землі були поділені на дрібні парцели і через банк продані селянам.

Політичне життя краю було насиченим – на виборах до парламенту проходило до 30 українських партій. У суспільно-політичній думці

представлені три течії – українофіли, русофіли (москвофіли) та русинофіли. Перші прагнули до возз'єднання українських земель у незалежній соборній державі.

Після Мюнхенської змови у вересні 1938 р. празький уряд затвердив автономію Підкарпатської Русі, уряд очолив українофіл А.Волошин. За Віденським арбітражем у листопаді 1938 р. Угорщина загарбала Ужгород, Мукачеве, Берегове з прилеглими районами. У березні 1939 р. Гітлер приєднав Чехію до рейху, дав згоду на окупацію Угорщиною усього Закарпаття. У таких складних умовах український уряд проголосив *15 березня 1939 р. незалежність Карпатської України*. Вже у безвихідній політичній ситуації сейм Карпатської України ухвалив ряд важливих документів і проголосив А.Волошина президентом республіки.

Загони Карпатської Січі до останньої краплі крові боронили край від угорських окупантів. 17 березня 1939 р. відбувся бій на Красному полі – перший бій проти фашизму, що своїм героїзмом нагадує бій під Крутами. Хоча Карпатська Україна проіснувала лише кілька днів, її існування стало свідченням безперервності визвольних змагань нашого народу та його прагнень до незалежності.

3. *Друга світова війна* – найбільша війна в історії людства, безпосередньо торкалася України, тому що наш народ опинився між двома агресорами – Гітлером і Сталіним, які розв'язали війну. Пакт Молотова - Ріббентропа між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 р. передбачав розмежування сфери обопільних інтересів у Центрально-Східній Європі. За таємними домовленостями 17 вересня червона армія вторглася на територію Західної України, виправдовуючи агресію «визвольним походом» і «братньою допомогою». Розв'язана СРСР і Німеччиною війна та поділ Європи відображені у цинічному договорі «Про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 р. та у спільному радянсько-німецькому військовому параді у Бресті.

На окупованих західноукраїнських землях комуністична влада розпочала уже знайому радянській Україні політику – репресії, депортації, вбивства, колективізація, розкуркулення... Менш ніж за два роки окупації – до червня 1941 р., з краю було депортовано близько 320 тис. осіб. Найкривавішими стали останні дні червня 1941 р., коли у катівнях НКВД після тортур було убито понад 5 тис. в'язнів.

Після нападу Гітлера на СРСР розпочинається німецька окупація України. До вересня наступ нацистів був справді блискавичним, лише Київська оборонна операція зірвала план гітлерівської Німеччини. У перші дні радянсько-німецької війни 30 червня у Львові ОУН проголосила Акт відновлення Української держави. Проте за тиждень німецькі окупанти заарештували усіх лідерів проголошеної держави, а її відновлення скасували. Цей факт спростовує брехливі твердження комуністичної історіографії про співпрацю українських націоналістів із Німеччиною.

! За влучним висловом С.Бандери «у цій війні нам нічого втрачати, хіба свої кайдани»

До липня 1942 р. німці окупували всю Україну, встановивши «новий порядок». Україна була поділена на чотири частини – Дистрикт Галичина, Трансністрія під владою Румунії, Райхскомісаріат Україна та прифронтна зона. На окупованих територіях запроваджена комендантська година, обов'язкова трудова повинність, створено 180 концтаборів і 50 гетто, українську молодь вивозили на роботу до Німеччини (остарбайтери). Проте, заради справедливості треба зауважити, що нацистський режим не був однаково жорстокий у різних окупованих територіях. Так, найрепресивнішою була німецька адміністрація Райхскомісаріату Україна та прифронтної зони. Із перших днів окупації розгорнувся *Рух опору*, що представлений двома течіями : *радянська партизанська та національна*. Радянські партизани перебували під контролем і керівництвом НКВД СРСР. Вони воювали не тільки проти німців, але й проти загонів ОУН-УПА, тероризували мирне населення. *Національний Рух опору* в Україні був наймасштабнішим у Європі, він представлений боротьбою Української Повстанської Армії, через лави якої пройшло майже 600 тис. осіб. Нагадаємо, що УПА воювала проти Німеччини і СРСР, за незалежну Україну та продовжувала боротьбу проти комуністичної влади аж до середини 50-х років ХХ ст.

Вигнання німців з України розпочалося у 1943 р., до серпня радянські війська зайняли Донбас, восени – завершилося очищення Лівобережної України, 6 листопада 1943 р. ціною неймовірних зусиль і понад півмільйонних втрат німці були вигнані з Києва. На початку 1944 р. розпочався наступ радянської армії на Правобережну Україну. 27 липня 1944 р. від німців був очищений Львів. Як було сказано вище, на західноукраїнських землях точилася кровопролитна боротьба між УПА та законами НКВД. Вигнання німців було затьмарене поверненням комуністичного терору, який особливо посилювався від середини 1944 р. Трагічні події пов'язані також із вигнанням німецьких окупантів з Криму. У травні 1944 р. за злочинним наказом Сталіна з півострова були депортовані його корінні народи – кримські татари і караїми, а також греки, вірмени і болгары. Їх усіх (!) звинуватили у співпраці з німцями..., така ж доля чекала мешканців західноукраїнських земель, але план не було до кінця виконано через брак вантажних потягів...

У жовтні 1944 р. радянську владу було відновлено на усій території України, а з нею відновився комуністичний терор.

Внесок України у перемогу важко применшити – на фронтах Другої світової загинуло майже 10 млн. українців та вихідців з України, за роки війни населення України скоротилося на 17 млн. – це остарбайтери, розстріляні німцями, зниклі безвісти. Втрати УРСР у загальносоюзних втратах становлять 42 %, у руїнах лежало 714 міст і 28 тис. сіл. Наведені

цифри висувають Україну на сумне перше місце серед країн, які постраждали від війни.

! Свідченням визнання внеску України у перемогу над світовим фашизмом стала її участь у заснуванні ООН.

4. У повоєнні роки політика влади щодо економічного, соціально-політичного, релігійного, культурного та повсякденного життя українського народу носила тоталітарний характер, набравши певних нових форм. Насамперед, тривала боротьба з національними формуваннями ОУН і УПА, що супроводжувалася кривавим терором, звірствами і масовими депортаціями. з цією метою у березні 1946 року було ліквідовано УГК, заарештовано єпископів і духівництво, а церковне і монастирське майно націоналізовано. Складовою боротьби з національним Рухом опору була сумно відома операція «Вісла», проведена упродовж квітня – серпня 1947 року на етнічних українських землях Холмщини, Надсяння і Підляшшя, що тепер належали Польщі. Комуністичний уряд Польщі на вимогу Москви провів насильницьке виселення українських родин на захід, переважно у Пруссію.

Розгорнулися ідеологічні кампанії – *«лисенківщина», «ждановщина», «космополітизм»,* спрямовані на боротьбу з представниками науки і культури, були заборонені літературні і музичні твори, історичні дослідження, а такі науки як генетика і кібернетика визнані буржуазними. Космополітизм мав характер антисемітизму, тривала кампанія цькування євреїв у пресі та заборона їхніх товариств.

СРСР вивозив зерно та іншу сільськогосподарську продукцію до країн соцтабору, аби придушити невдоволення місцевого населення. Це зумовило *голод 1946-1947 рр.*, від якого померло майже 2 млн. осіб. Традиційно, московські комуністи та їхні посіпаки не визнавали голоду і не допомагали людям.

Після смерті Сталіна розгорнулися процеси *лібералізації 1953 – 1964 рр.*, розпочалася часткова політична реабілітація та десталінізація суспільства. Цей період увійшов в історію під назвою *«відлига»*. Водночас, про жодні докорінні зміни не ішлося, перетворення мали на меті возвеличити нового радянського керівника. У цей час сформувалося покоління *«шістдесятників»* - Л. Костенко, В.Симоненко, М.Вінграновський, І.Драч, А.Горська, І.Дзюба, І.Світличний, Є.Сверстюк, Л.Лук'яненко – молоді, яка прагнула творити на основі свободи і гуманізму, орієнтувалася на європейські здобутки та зберігала національний характер української культури. Варто відзначити, що 60-их роках українська інтелігенція однозначно відкинула теорію двомовності, яку нав'язувала комуністична влада.

У 1959 році Л. Лук'яненко та І. Кандиба створили першу дисидентську організацію – УРСС – *Українську робітничо-селянську спілку*. Таким чином, боротьба УПА знайшла продовження в розгортанні опозиційного дисидентського руху. Але арешт і судовий процес (1961 р.)

над засновниками УРСР показали всю ілюзію «лібералізації» суспільного життя.

Навіть дуже незначні послаблення тоталітарної системи викликали невдоволення верхівки компартії, тому у 1964 р. відбувся державний переворот, Хрущова усунули від влади, а новим лідером СРСР став прихильник сталінської лінії Л. Брежнєв. Водночас була припинена десталінізація та лібералізація, посилено репресивну політику. Наступив двадцятирічний період «застою», упродовж якого тривала масована русифікація України, фактична заборона української мови, арешти дисидентів та придушення будь-яких проявів інакодумства. Наростала політико-ідеологічна криза радянського ладу, загострювалися відносини з країнами Заходу і США, тривала «гонка озброєнь». Призначення у 1972 р. В. Щербицького першим секретарем ЦК КПУ зумовило чергову хвилю арештів української інтелігенції («маланчукізм») і посилення русифікації усіх сфер суспільного життя.

Попри все, у 1976 р. розпочалася нова сторінка в українському дисидентському русі – була створена УГГ – Українська Гельсінська Група на захист прав людини та інформування світової громадськості про їх порушення в СРСР. До методів боротьби дисидентів відносимо «самвидав» - «Український вісник»(1970 р., Львів), «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965 р.), «Лихо з розуму» (1968 р.), «Заповідник імені Берії» (1972 р.), «Собор у риштуванні» (1970 р.), відкриті листи, мирні зібрання, поширення листівок тощо.

Розвиток української літератури в умовах посилення русифікації забезпечували творчі генії Д. Павличка, П. Загребельного, В. Стуса, Л. Костенко. Світову славу українському кінематографові принесли С. Параджанов, Л. Осика, Ю. Ілєнко. Феномен поетичного кіно пов'язаний з іменем актора і режисера І. Миколайчука. У 70-их роках ХХ ст. сформувалася естрадна українська музика. Заслуга у цьому належить блискучому композиторові В. Івасюку. Через виражений національний характер музичних творів молодого композитора убили за наказом компартійної влади.

У зовнішній політиці радянський режим продовжував лінію збереження контролю над країнами соцтабору, придушуючи національні демократичні революції в Угорщині 1956 р., Чехословаччині 1968 р., у 1979 р. розпочалася збройна інтервенція в Афганістан. Цивілізований світ відповів економічними санкціями, які ще більше посилили економічну кризу радянського ладу. Комуністична імперія, збудована на насиллі, відкритому терорі проти власного населення, кривавий більшовицький експеримент невпинно скочувався у прірву.

Висновки

- XX ст. було найтрагічнішим в українській історії, адже комуністичний тоталітарний режим забрав життя майже 70-ти млн. українців;
- Були зруйновані віковічні уклади життя – скасовано приватну власність, упроваджено примусову трудову повинність, колективізацію, zdeформовано економічну модель, що призвело до масової бідності громадян;
- Установлено однопартійну систему і диктатуру однієї партії, фактично її вождя, який керував довічно;
- Привілейована верхівка влади користувалася недоступними для решти громадян благами, мала доступ до спецфондів, спец лікарень, спец курортів тощо;
- Насаджена атмосфера страху буди заарештованим і вбитим змушувала до наклепів, підлабузництва, пристосуванства. Відбувалася деградація людської особистості;
- У тоталітарній державі були відсутні будь-які права і свободи, хоча законодавчо вони були прописані;
- Тривала масована русифікація України, що призвела до нівелювання національної ідентичності. Гіркі плоди русифікації ми змушені споживати і нині;
- Національний Рух опору тоталітаризму тривав упродовж усього XX ст., його представниками були вояки УПА, «шістдесятники», дисиденти, національна інтелігенція, духівництво українських церков у підпіллі. Вони пришвидшували розпад комуністичної імперії та відродження незалежності нашої держави.

**Тема 7. Відновлення державної незалежності України.
Суспільні, політичні та культурні реалії в Україні
XXI ст. (2 год.)**

ПЛАН

1. Крах СРСР і відновлення незалежності України.
2. Розбудова незалежної України і становлення громадянського суспільства.
3. Російська агресія проти України і боротьба за цивілізаційний вибір українського народу.

Конспект

1 Друга половина 80-их років XX ст. була пробою компартійного керівництва утримати поневолені народи в імперії. У 1985 р. розпочалася так звана «перебудова», складовими якої стали плюралізм, політика гласності, скасування цензури тощо. Одночасно розпочалися процеси часткового роздержавлення економіки, знято заборону на індивідуальну підприємницьку діяльність. Але життєвий рівень населення невпинно погіршувався, зростала інфляція на дефіцит товарів першої необхідності.

Улітку 1989 р. розпочався масовий *страйк шахтарів*, учасники висунули також і політичні гасла. 26 квітня 1986 р. стався вибув на четвертому енергоблоці *Чорнобильської АЕС*, що мав катастрофічні екологічні наслідки. Пригадаємо, що влада замовчувала факт катастрофи, тому евакуація з найбільш уражених радіацією територій розпочалася через кілька днів.

В Україні розгорнулися процеси національно-культурного відродження. Були відроджені заборонені товариства «Просвіта», НТШ, створено Товариство Лева, товариство «Меморіал», Український культурологічний клуб, серед їх членів були колишні політв'язні, тому на зустрічах обговорювали проблеми порушення прав людини, русифікації, «білі плями» історії тощо. На базі УГГ у 1988 р. була створена всеукраїнська політична організація – *Українська Гельсінська Спілка*. Її лідером обраний *Л. Лук'яненко*. Повернувшись з ув'язнення, у 1990 р. він заснував першу опозиційну до комуністичної партію – *УРП – Українську Республіканську Партію*. Свідченням потреби демократичних змін стало утворення *Народного руху України* (НРУ), установчий з'їзд якого проходив у Києві у вересні 1989 р. Активізувалася боротьба за легалізацію національних церков – *УГКЦ й УАПЦ*. Під тиском суспільства у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла «Закон про мову», що проголошував українську мову державною на території республіки.

У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради та місцевих рад. Попри те, що комуністи здобули перемогу, у парламенті сформувалися два блоки – «група 239» - комуністична більшість і опозиційна «Народна рада». 16 липня 1990 р. була прийнята *Декларація про державний суверенітет України*, що стала попередницею Акта про незалежність. Цього ж року ВР ухвалила закон про надання автономії Кримській області, було створено АР Крим у складі України.

Упродовж 2 – 16 жовтня 1990 р. у Києві відбувалася студентська *«Революція на граніті»*. Її учасники – студенти оголосили голодування і висунули до влади вимоги відставки голови уряду, націоналізації майна компартії, перевиборів до ВР тощо. Події «Революції на граніті» стали першою акцією, що засвідчила формування громадянського суспільства.

Останньою спробою втримати владу став серпневий заколот 1991 р., але суспільство піднялося на захист своїх прав, військові відмовилися виконувати злочинні накази. Під тиском опозиції Верховна Рада на позачерговому засіданні 24 серпня 1991 р. прийняла *Акт проголошення незалежності України*. Його автором є багаторічний політв'язень, Герой України *Левко Лук'яненко*. Окрім Акта про незалежність, ВР заборонила діяльність компартії. Але, на жаль, люстрації не було проведено.

На *Всеукраїнському референдумі* 1 грудня 1991 р. понад 90 % громадян підтримали Акт про незалежність. Розпочалося міжнародне визнання України, протягом лише грудня незалежну Україну визнали 68 держав. Одночасно відбулися вибори *першого Президента України*. Ним став недавній комуніст *Л. Кравчук*. Невдовзі СРСР як суб'єкт

міжнародного права припинив своє існування – це рішення було ухвалене 8 грудня 1991 р.

2. Державотворчі процеси були дуже активними : були ухвалені закони про громадянство, про державний кордон, 6 грудня 1991 р. – засновано *Збройні Сили України*. Упродовж січня – лютого 1992 р. утверджено державну символіку України.

У спадок від СРСР до України перейшла глибока економічна криза, гіперінфляція, спостерігався так званий «відтік мозку» – трудова еміграція кваліфікованих фахівців. Тому наростало протистояння між Президентом і Верховною Радою. Під тиском заходу Л. Кравчук погодився на відмову від ядерної зброї, отримавши гарантії безпеки та економічну допомогу. Події ХХІ ст. переконливо засвідчили помилковість цього рішення. Також був розділений Чорноморський флот, тобто на території України були військові бази РФ.

У липні 1994 р. на дострокових президентських виборах перемогу здобув Л. Кучма (1994 – 2004 рр.). Упродовж першої каденції вдалося трохи стабілізувати економічну ситуацію, упроваджено ринкову економіку, почалася приватизація. Активна зовнішня політика призвела до створення мережі посольств у Києві та відповідно, українських місій за кордоном.

28 червня 1996 р. було прийнято *Конституцію України*, де записано прагнення до вступу в ЄС і НАТО. У вересні 1996 р. упроваджено в обіг національну валюту – гривню.

Але на зламі століть поглибилися негативні тенденції в управлінні державою. Зростала корупція, нечесна приватизація, значна частка економіки перебувала «у тіні», посилився тиск на бізнес, втручання у роботу судової гілки влади, свавілля силових структур. Ці негативні явища супроводжувалися утисками свободи слова, переслідуванням журналістів, арештами опозиції, утисками української мови та спробами запровадити двомовність тощо. Невпинно скорочувалася армія. У березні 1999 р. в автокатастрофі загинув конкурент Л. Кучми на майбутніх президентських виборах В. Чорновіл. Отже, посилювалося втручання росії у внутрішні справи України, зростав «газовий шантаж». Під тиском РФ Л. Кучма проголосив незрозумілу багатовекторність зовнішньої політики України. Через невдалі спроби змінити Конституцію і залишитися на третій термін, влада підготувала «спадкоємця» - В. Януковича – неодноразово засудженого представника донецького клану. Лідер опозиційного блоку «Наша Україна» В. Ющенко був отруєний напередодні виборів.

Безпрецедентні порушення під час виборчих перегонів та голосування стали каталізатором масового народного протесту – «*Помаранчевої революції*», що тривала упродовж листопада – грудня 2004 р. На підставі масових фальсифікацій результатів волевиявлення, під тиском громадянського суспільства Верховний Суд України визнав результати другого туру не чинними і призначив переголосування. У

січні 2005 р. відбулася інавгурація *Президента В. Ющенко (2005 – 2010 рр.)*. У ці роки відбулися позитивні зміни у напрямку піднесення національної свідомості, у 2006 р. Верховна Рада України прийняла «Закон про Голодомор 1932 – 1933 рр.», визнавши його Геноцидом українського народу. Розпочалося міжнародне визнання Голодомору як Геноциду. Покращився інвестиційний клімат та створені умови для розвитку бізнесу, відбувалася реприватизація. Ці успіхи були неприйнятними для московської агентури, тому у парламенті під тиском В. Медведчука була проголосована «конституційна реформа», що перетворювала Україну на парламентсько-президентську республіку і позбавляла президента значної частини повноважень. Між Президентом і парламентом тривав перманентний конфлікт, поширювалися сепаратистські рухи та антиукраїнські настрої, фінансовані московськими структурами. За таких обставин на початку 2010 р. Президентом був обраний В. Янукович. Відбувалося повернення до телефонного права, посилювався тиск на журналістів, прес на бізнес, антиукраїнська політика. Одразу після обрання В. Янукович підписав так звані «Харківські угоди» з РФ про продовження перебування російського Чорноморського флоту у Севастополі до 2042 року! Апогеєм стало «несподіване» рішення уряду не підписувати угоди про асоціацію з ЄС на саміті у Вільнюсі у листопаді 2013 р. натомість, Україну намагалися завести до ЄП. Таким чином, розпочалися масові протести – «Євромайдан», які після застосування сили проти мирних громадян перетворилися у *Революцію гідності*. Злочинці від влади, керовані московськими начальниками, убили десятки учасників акцій протесту. Найтрагічніші події Революції гідності відбувалися у Києві 18 – 20 лютого 2014 р., коли було розстріляно *Героїв Небесної Сотні*. Янукович втік з України, він позбавлений звання президента і переховується у Росії. Верховна Рада залишилася єдиним законним органом влади, вона своїми рішеннями призначила новий уряд і дату проведення виборів президента. Здавалося б, що найстрашніше позаду, але РФ готувала нові удари проти Української держави, не миричись з нашою незалежністю.

3. У кінці лютого 2014 р. російські війська захопили Крим. На півострові був проведений псевдо референдум під дулами російських автоматів, а у березні відбулася анексія цієї частини української території. Згодом розгорнулися сепаратистські погроми на півдні і сході України, особливо у Донецькій і Луганській областях. Проросійські терористи громили державні установи, управління міліції та СБУ, у відповідь у квітні 2014 р. українська влада оголосила про початок АТО.

У таких складних обставинах вдалося провести вибори Президента в один тур. У червні 2014 р. Президентом було обрано *П. Порошенка (2014 – 2019 рр.)*. Одразу ж було підписано Угоду про асоціацію України з ЄС і розпочалася робота щодо її імплементації. Беззаперечними заслугами команди Президента П. Порошенка були :

- Відбудова української армії, котра зуміла звільнити значну частину територій і не допустити поширення терористичних загроз;
- Стабілізація економіки і недопущення дефолту;
- Ухвалення законів про декомунізацію;
- Ухвалення закону про функціонування української мови як державної;
- Упровадження безвізового режиму з ЄС;
- Досягнення Томосу Української православної церкви;
- Зростання міжнародної підтримки України;

Але багато проблем залишилися невирішеними, найбільшою серед них були бойові дії на сході України. У серпні 2014 р. російські війська вторглися на територію Донецької та Луганської областей, допомагаючи бойовикам утримати контроль. Під тиском Німеччини і Франції у вересні 2014 р. розпочалися переговори і були підписані так звані *Мінські угоди (Мінськ – 1)*. Фактично, конфлікт було заморожено, інтенсивність боїв зменшилася, але вони тривали. У січні 2015 були підписані нові домовленості – *Мінськ – 2*, але російські війська і фінансовані ними терористи і не думали їх виконувати. А навпаки, усі ці договори росія використала для підготовки до масштабного вторгнення, що розпочалося 24 лютого 2022 р.

Російсько-українська війна триває, вона триває уже майже чотириста років... Світова спільнота одностайна у підтримці України. Наші воїни демонструють небачений героїзм! І ми переможемо! Іншого не дано.

Слава Україні!

Слава ЗСУ!

Смерть ворогам!

Рекомендована література

- Історія України. Нац. підручник за ред. В. Качкана. Видання 2-е перероблене і доповнене. К. 2019.
- Історія української культури. Нац. підручник за ред. В.Качкана. Видання 2-е перероблене і доповнене. К. 2020.
- Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ. 2021. 432 с.
- Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів. 2020. 240 с.
- Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. К. 2021. 142 с.
- Власов В., Кульчицький Ю., Панарін О. Історія України. Комплексне видання. К. 2021. 512 с.
- Історія української культури (від стародавніх часів до XIX століття) / за ред. Ю. Сабадаш. К. 2020. 320 с.
- Сергійчук В. Нариси з історії України. К. 2022. 660 с.

Навчальне видання

Наталія Мирославівна Гірна,
Кандидат історичних наук, доцент

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Конспект лекцій для студентів 1 курсу денної форми навчання
другого (магістерського) рівня вищої освіти

галузі знань 22 «Охорона здоров'я»
спеціальності 221 «Стоматологія»

Конспект лекцій з основної навчальної дисципліни «Історія України та українська культура» на основі сучасних підходів пізнання минулого, у доступній формі пояснює найважливіші віхи та події української історії та культури, що охоплює період від найдавнішого часу до сьогодення. Акцентує увагу на ключових моментах становлення українського народу, утворенні та розвитку Української державності, боротьбі за незалежність України, досягненнях української культури, ролі та місці українського народу в європейському та світовому співтоваристві.

Адресовано студентам 1 курсу стоматологічного факультету ЗВО медичного профілю.

ББК 81.2Укр-9я73